בין הצלת ישראל לגאולת ארץ ישראל: האידאולוגיה הטריטוריאליסטית ויחסה לציונות ולמדינת ישראל

גור אלרואי

מיום צאתה של האידאולוגיה הציונית אל אוויר העולם קמו לה מתנגדים בחברה היהודית, שפקפקו ברעיון שיבת העם היהודי לארצו ובאפשרות מימושו. כל גוני הקשת של החברה היהודית יצאו נגד הציונות: האורתודוקסיה האנטי־ציונית טענה שהשאיפה לנורמליזציה פוליטית של החברה היהודית אינה תואמת לרוח ישראל; התנועה הרפורמית ניתקה את הדת מהטריטוריה; הטריטוריאליסטים טענו שלציונים אין די זמן להקים ישות פוליטית ועצמאית בארץ ישראל וחיפשו טריטוריה חלופית; הבורגנות הליברלית המתבוללת תמכה בשוויון זכויות חברתי ומדיני של היהודים בארצות מושבם, והתנגדה לפתרון מדינת הלאום לעם היהודי; והשמאל המהפכני סבר שהציונות היא אידאולוגיה רגרסיבית המייצגת את האינטרסים האנוכיים של הבורגנות. מול התנגדות גורפת זו התקשתה הציונות לגייס לשורותיה את הרחוב היהודי, וכל שנות קיומה היתה תנועת מיעוט שחתרה בהתמדה ובנחישות למימוש יעדיה ומטרותיה.

ואכן, מנקודת המבט של סוף המאה ה־19 וראשית ה־20, הרעיון להקמת ישות לאומית־פוליטית בארץ ישראל נראה בלתי ישים ונתפס כחוסר ראליזם מובהק. על אף מרכזיותה של ארץ ישראל במחשבה ובהגות היהודית, רבים הטילו ספק ביכולתו ובכוחו של העם היהודי ליישב אותה, ורק מעטים עלו אליה והתיישבו בה. ההתנגדות לציונות לא דעכה גם כאשר התברר לאחר הצהרת בלפור שסיכויי התנועה הציונית להקים בית לעם היהודי בארץ ישראל גדולים משסברו. מתנועה קטנה בעלת הישגים מוגבלים ומקומיים התפתחה התנועה הציונית לבעלת מעמד בזירה הדיפלומטית והבין־לאומית. למרות זאת, הצלחתה לא זו בלבד שלא העמידה את המתנגדים על טעותם ולא ערערה את תפיסת עולמם אלא שאל הנימוקים הישנים בגנות הציונות נוספו נימוקים חדשים ונחרצים ברוח הזמן. האורתודוקסיה האנטי־ציונית והבורגנות הליברלית המשיכו להחזיק בעמדתם העקרונית נגד הציונות, אבל השמאל האנטי־ציוני ראה בה כלי שרת של האימפריאליזם הבריטי בארץ ישראל והעלה על סדר היום הציבורי

את שאלת הסכסוך היהודי-ערבי. הסכסוך, שהיה בשולי הוויכוח, היה בשנות העשרים לאחת הסוגיות העקרוניות והמרכזיות בגנות הציונים. בשנות השלושים הדגישו הטריטוריאליסטים יותר מבעבר שהתנועה הציונית איננה נותנת מענה לבעיות השעה. עליית הנאצים לשלטון, מדיניות הבריטים כלפי העלייה והמאבק האלים בין יהודים ובין ערבים שימשו להם הוכחה שלתנועה הציונית אין די זמן להקים את מדינת היהודים בארץ ישראל.

במאמר אני מבקש לבחון את עמדותיה של האידאולוגיה הטריטוריאליסטית כלפי הציונות וכלפי מדינת ישראל, בשלושה פרקים: בפרק הראשון אני סוקר בקווים כלליים את עיקרי האידאולוגיה הטריטוריאליסטית מראשית הקמת ההסתדרות הטריטוריאליסטית היהודית (יט"א) עד ה'פריילאנד ליגע' ומות מנהיגה יצחק נחמן שטיינברג; בפרק השני אני בוחן את יחסו של ה'פריילאנד ליגע' למדינת ישראל, ומתחקה אחר ניסיונו להגדיר מחדש את יעדיו ואת מטרותיו לאחר הקמת המדינה; ובפרק השלישי אני עוסק ביחסו של היישוב ומדינת ישראל ל'פריילאנד ליגע'.

הטריטוריאליזם הוא מקרה בוחן מעניין במיוחד כיוון שכמו הציונים, ולהבדיל ממתנגדיהם, סברו גם הטריטוריאליסטים שהפתרון הרצוי לבעיה היהודית הוא הקמת ישות פוליטית או לחלופין אוטונומיה תרבותית בארץ ישראל, אבל לא רק בה. הם לא שללו עקרונית את ארץ ישראל, אבל היו להם ספקות בנוגע לפרק הזמן העומד לרשות הציונים להקים את הבית הלאומי בה. ב־14 במאי 1948 קמה מדינת ישראל, שהיתה כביכול עדות ניצחת לחולשת טיעוניהם. והנה, במקום להשלים עם תוצאות מלחמת העצמאות ולהכיר בהצלחת התנועה הציונית, לא זו בלבד שהם לא הודו בכישלון דרכם אלא שהם היו למבקריה החריפים של המדינה הצעירה.

האידאולוגיה הטריטוריאליסטית מהי?

הטריטוריאליזם הישן (יט"א)

הרעיון הטריטוריאליסטי כפשוטו היה הקמת ישות אוטונומית או לחלופין מדינה ליהודים בחבל ארץ שאיננו ארץ ישראל. הוא יצא אל אוויר העולם עם האידאולוגיה הציונית. מרגע שכתב פינסקר בחיבורו **אוטואמנציפציה** 'כי לא ארץ קדשנו צריכה להיות מטרת כסופנו אלא ארץ שלנו'[1] היו בחברה היהודית כאלה שדבקו ברעיון של 'ארץ שלנו' וביקשו להקים מדינה או ישות אוטונומית עצמאית אחרת בטריטוריה שאיננה ארץ ישראל.[2] תכנית אוגנדה, שהובאה בידי הרצל לדיון בקונגרס הציוני השישי באוגוסט 1903, היתה הגורם המרכזי להקמת ההסתדרות הטריטוריאליסטית היהודית (יט"א) בקיץ 1905, ולהפיכת הטריטוריאליזם לאידאולוגיה ולזרם מרכזי בלאומיות היהודית. תכנית זו היתה קו פרשת מים בתולדות התנועה הציונית והעם היהודי, וחידדה את ההבדלים בין הציונים המדיניים תומכי הרצל לבין נאמני ארץ ישראל

1 יהודה לייב פינסקר, **אוטואמנציפציה** (תרגם מרדכי יואלי), מסדה, תל אביב תש"ך, עמ' 53.

2 על הרעיון הטריטוריאליסטי ראו: אליהו בנימיני, **מדינות ליהודים**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1990; וראו גם: גור אלרואי, **מחפשי מולדת: ההסתדרות הטריטוריאליסטית היהודית (יט"א) ומאבקה בתנועה הציונית בשנים 1905-1925**, מכון בן־גוריון לחקר ישראל והציונות, שדה בוקר 2011.

בהסתדרות הציונית; בין אלה שביקשו להקים את המדינה היהודית בכל טריטוריה שתינתן לעם היהודי לבין אלה שהתעקשו על ארץ ישראל כמקום הבלעדי והטבעי להקמת המדינה היהודית.

הורדת תכנית אוגנדה מסדר היום של ההסתדרות הציונית והאיסור להביא כל תכנית התיישבותית אחרת שלא בארץ ישראל סגרו את הדלת בפני הציונים המדיניים תומכי הרצל והביאו לפילוג בתנועה הציונית. יט"א נוסדה באוגוסט 1905, ביום האחרון של הקונגרס השביעי, בידי קבוצה של ציונים בראשות ישראל זנגוויל ומקס מנדלשטאם, שביקשו להקים הסתדרות חלופית להסתדרות הציונית. מטרת ההסתדרות הטריטוריאליסטית כפי שהוגדרה במצעה היתה פשוטה וברורה: 'להשיג טריטוריה על בסיס אוטונומי לאלה מבין היהודים שאינם יכולים או שאינם רוצים להישאר בארצות מגוריהם'.[3] במצע זה נכתב כי לשם השגת היעדים הרצויים תשאף ההסתדרות לאחד את כל היהודים התומכים במטרה זו, לבוא במגע עם ממשלות ועם מוסדות פרטיים וציבוריים, ולבסוף לייסד מוסדות פיננסיים ואחרים הנחוצים להגשמת מטרותיה.

האידאולוגיה הטריטוריאליסטית ניזונה משתי תופעות חברתיות שהיו חלק בלתי נפרד מחיי החברה היהודית המזרח־אירופית של ראשית המאה ה־20: פוגרומים והגירה. הפוגרומים שימשו לטריטוריאליסטים הוכחה כי ליהודים אין עתיד במזרח אירופה, ואם לא תימצא בהקדם האפשרי טריטוריה - בארץ ישראל או בכל מקום אחר - תהיינה ההשלכות על העם היהודי הרות גורל. נדידתם של כמיליון וחצי יהודים בעשור הראשון של המאה ה־20 אל מחוץ לארצותיהם היתה הביטוי למצוקה הפיזית ולמצוקת הקיום שהיו היהודים נתונים בה. הטריטוריאליסטים הביעו חשש שמא יביא זרם ההגירה הבלתי פוסק לסגירת השערים בארצות הקולטות את המהגרים, ומאות אלפי יהודים ימצאו את עצמם לכודים בארצות מושבם. תקוותם היתה כי לאחר שיימצא חבל הארץ המתאים ותקום בו מדינת היהודים, יבואו אליו המוני מהגרים. מקצתם יעשו זאת מתוך בחירה, אך בעבור הרוב תהיה זו בּרֵרת מחדל מכיוון ששום מדינה - מלבד מדינת היהודים - לא תהיה מוכנה עוד לקבלם.

'טריטוריה על בסיס אוטונומי', כפי שנקבע במצע יט"א, היתה מהעקרונות הבסיסיים והחשובים בחשיבה הטריטוריאליסטית. יט"א ביקשה להמשיך את הציונות ההרצליאנית וליצור ממשל יהודי אוטונומי בחסות אחת המעצמות. מסיבה זו הזהירו הטריטוריאליסטים מפני התיישבות יהודים באזורים צפופי אוכלוסין אשר בהם הם ימשיכו להיות מיעוט נרדף בחברת הרוב. הם טענו שיהיה זה מגוחך לשכפל בחבל הארץ המיועד את הבעיות הישנות שהיו מנת חלקם של היהודים בארצות מושבם. זה היה בעיניהם תנאי הכרחי למימוש הרעיון ומטרה שיש לשאוף אליה. את קיומה של הטריטוריה ביקשו הטריטוריאליסטים להשתית על האינטרסים המידיים של אחת ממדינות אירופה באזור. הישענותם על הקולוניאליזם ועל הכוחות האימפריאליסטים היתה מקור תקוותם העיקרי להשגת חבל הארץ.

יסוד נוסף באידאולוגיה הטריטוריאליסטית היה גורם הזמן כמרכיב חיוני לבחירת הטריטוריה. טענתם המרכזית היתה שהמצוקה היהודית גדלה בשיעור הנדסי בעוד העשייה הציונית בשיעור חשבוני, ועל כן לציונים אין די זמן כדי להקים את המדינה היהודית בארץ ישראל. מנקודת

3 Constitution of the ITO, ארכיון ציוני מרכזי (להלן: אצ"מ), A36, תיק 1 [ללא תאריך], עמ' 1.

המבט הטריטוריאליסטית, שאלת 'המרוץ נגד הזמן' היתה הרת גורל עבור העם היהודי: העשייה הציונית התנהלה בעצלתיים. 3,000 יהודים נרצחו בשנים 1904-1906, והגירת היהודים הגיעה לשיאים שלא היו ידועים קודם לכן. מסיבות אלו בחר הרצל במזרח אפריקה וממשיכי דרכו בהסתדרות הטריטוריאליסטית חיפשו טריטוריות בכל רחבי תבל.

נקודת המוצא של הטריטוריאליסטים היתה שמצוקת היהודים איננה סובלת דיחוי ויהדות מזרח אירופה הנרדפת והפצועה איננה יכולה להמתין עד שיניחו הציונים את התשתית להקמת המדינה היהודית בארץ ישראל. השקפת העולם הזאת שללה את קיומם של היהודים במזרח אירופה, וביקשה להצילו גם במחיר ויתור על חלום יישוב ארץ ישראל. הרגישות שהפגינו הטריטוריאליסטים לסבלם ולמצוקתם של היהודים עיצבה את השקפת עולמם **האופסימיסטית**. מצד אחד הם חזו שחורות ליהודי מזרח אירופה ושללו כל אפשרות של השתלבות יהודים בחברה הסובבת. מן הצד האחר היו בהם אופטימיות רבה ואמונה כי תימצא בהקדם הטריטוריה הנכונה, והם יוכלו להקים את המדינה היהודית.

הסופר יוסף חיים ברנר, שבפרק זמן קצר בחייו היו דעותיו טריטוריאליסטיות, ביטא את הפסימיות הטריטוריאליסטית ואת החשיבות של מציאת חבל ארץ ליהודים. ברשימתו 'מכתב ארוך', שנכתבה לאחר שאיבד בפוגרום ביאליסטוק את חברתו הקרובה חיה וולפסון, הוא כתב: 'ארץ! כל ארץ שיש יכלת להשיגה, כל ארץ שיש אפשרות להתחיל בקרוב לבנות את ביתנו בה; ארץ לא בשביל היום שכבר אבד לנו, ארץ בשביל המחרת, בשביל הדורות הבאים, בשביל יתומי־נמירוב לאחר עשרים שנה, לאחר חמישים שנה, לאחר מאה שנה'.[4] כמעין נבואה אפוקליפטית שהתממשה ארבעים שנה לאחר כתיבת המאמר, כאשר שישה מיליון יהודים נרצחו בשואה, הצליח ברנר לנסח את החשש הטריטוריאליסטי ולהסביר בבהירות ובדיוק מה היה הכוח המניע שדחף את חברי התנועה וגרם להם לוותר על ארץ ישראל.

הטריטוריאליסטים לא התנגדו עקרונית לארץ ישראל, אבל הטילו ספק בהצלחת מפעל ההתיישבות בה. אחד המכשולים העיקריים שצפה זנגוויל לתנועה הציונית היה האוכלוסייה הערבית בארץ ישראל. הטריטוריאליסטים היו הראשונים בהסתדרות הציונית שראו באוכלוסייה הערבית בארץ ישראל גורם שמעמיד בסימן שאלה את הצלחת המפעל הציוני. אמנם אחד העם במאמרו 'אמת מארץ ישראל' משנת 1891 היה הראשון שהתייחס לסוגיה זו, אך היתה זו אמירת אגב. לקביעתו כי האיכרים נוהגים בפועליהם הערבים כעבד כי ימלוך לא היה המשך בכתביו. השאלה הערבית היתה, כדברי המורה העברי יצחק אפשטיין, ה'שאלה הנעלמה' בהגות הציונית שקדמה להצהרת בלפור. זנגוויל וחבריו הטריטוריאליסטים, לעומת זאת, הכירו בה, היו ערים לסכנה הטמונה בחיכוך היהודי-ערבי והפגינו פסימיות בנוגע להצלחת הרעיון הציוני בארץ ישראל.[5]

בשנת 1905, זמן קצר לאחר הפרישה של הטריטוריאליסטים מההסתדרות הציונית, טען זנגוויל שארץ ישראל מאוכלסת בערבים, והיהודים יתקשו להגיע לרוב מספרי:

4 יוסף חיים ברנר, 'מכתב ארוך', בתוך: **כל כתבי י"ח ברנר**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1960, עמ' 29.

5 על התנועה הציונית ויחסה לשאלה הערבית ראו: יוסף גורני, **השאלה הערבית והבעיה היהודית**, עם עובד, תל אביב 1985.

> אמנם קיים קושי אחד שהציוני אינו צריך להתעלם ממנו, אף על פי שרק לפעמים רחוקות הוא אוהב להתבונן בעיניים פקוחות. ארץ ישראל עצמה כבר מאוכלסת היא. הפֵּחָוֶה של ירושלים - צפיפות האוכלוסים שלה כבר מרובה היא פי שנים מצפיפות האוכלוסים בארצות הברית והיא מגעת לשיעור של חמשים ושתים נפש לכל קילומטר מרובע, שהיהודים אינם בכלל אפילו 25 אחוז; משום כך אנו מוכרחים להיות מוכנים - או לגרש בחרב את השבטים בארץ, כמו שעשו אבותינו, או לטפל בשאלת הגירתם של האוכלוסים הזרים, שהם המושלמים [המוסלמים] ברובם ושזה דורות הם רגילים להתיחס אלינו בבוז.[6]

זנגוויל לא ראה רק ביחס המספרי בין יהודים לבין ערבים בעיה שהציונים יתקשו להתמודד עמה, אלא גם בבעלות הערבית על חלק ניכר מאדמות ארץ ישראל.

> כיום אנחנו רק 12 אחוזים של האוכלוסים, ובידינו נמצאים 2 אחוזים של הקרקע. חלק גדול של האדמה הקדושה נמצא בידיהם של בעלים פרטיים, וחלק זה לא היה עובר לרשותנו אף אילו השגנו את הצ'ארטר, בעוד שקרקעות הכתר, ששייכים לשולטן ואפשר משום כך לנהל משא ומתן על רכישתם בתור גוש שלם, נמצאים, לאסוננו, במקומות נמוכים, מלאים ביצות ונגועים בקדחת.[7]

הלל צייטלין (1871-1942), עורך עיתון **הזמן** וטריטוריאליסט בהשקפת עולמו, התייחס גם כן לשאלת אוכלוסייתה הערבית של ארץ ישראל. במאמרו **'המשבר: רשימות טריטוריאלי'** הביע צייטלין דאגה לעם היהודי בעקבות ההחלטות שהתקבלו בקונגרס הציוני השביעי: 'לא על הפירוד אני דואג, לא על הקרע אני דואג, לא על החרם אני דואג, כי אם על חרבן האומה אני דואג. ובהקיץ ובחלום נצבות תמיד לפני המלים: החרבן השלישי - חרבן האומה'. הסיבה לדאגתו היתה עמדת הציונים שראתה בארץ ישראל פתרון טריטוריאלי בלעדי לבעיית היהודים. שני נימוקיו המרכזיים בחיבורו, שהעידו על כשל מחשבתי באידאולוגיה הציונית, היו השאלה הערבית ואי־הלגיטימיות של הציונים לבוא ולדרוש את הארץ:

> וכי מי נתן לכם את פלשתינה או יתננה לכם? או שמא יכולים אתם לקחת את פלשתינה? יודע אנכי את פטפוטי נעריכם, ואולם מי הוא האיש בעל השכל הבריא אשר ישם לב להם? ואם תאמרו למשל, שתקחו את ארץ גרמניה או את ארץ פרנציה, הישים איש לב לכם ולדבריכם? מה ששוכחים כל הפלשתינאים בשוגג או במזיד, הוא, כי פלשתינה היא ברשות אחרים והיא כולה נושבה. יש לי רשות לחלום על פלשתינה כמו שיש לי רשות לחלום על פריז או על לונדון.[8]

6 ישראל זנגוויל, 'הסכנה הציונית', בתוך: הנ"ל, **הדרך לעצמאות**, הוצאה מדינית, תל אביב 1938, עמ' 99-100.

7 שם, עמ' 100.

8 הלל צייטלין, 'המשבר: רשימות טריטוריאלי', **הזמן: ירחון לענייני החיים, הספרות, האמנות והמדע**, ג (יולי-ספטמבר 1905), עמ' 259.

עם הקמת יט"א החלו הטריטוריאליסטים בחיפוש חבל ארץ מתאים להתיישבות יהודים שיהיו בו התנאים הנאותים לקליטתם של המוני היהודים שיבקשו לבוא אליו. תשע שנים חיפש זנגוויל את הטריטוריה המיועדת, אך לא מצאה. יבשות וימים חצה בחיפושיו: אפריקה, אוסטרליה, אמריקה ואסיה. הוא ניהל משאים ומתנים עם ממשלות; אלה הפיחו בו תקוות, אך הנחילו לו אכזבות מרות. טענת הטריטוריאליסטים כי קיימת סבירות גבוהה שתימצא המעצמה אשר תיאות לתת ליהודים פיסת אדמה באחת המושבות שבשליטתה עלתה בקנה אחד עם המגמות האימפריאליסטיות של ראשית המאה ה־20. זנגוויל וחסידיו סברו כי בשל צפיפות האוכלוסייה באירופה ודלילותה באזורים הנתונים לשליטת האימפריה הבריטית, היא תתיר ליהודים להקים באותם אזורים התיישבות משלהם. הטריטוריאליסטים סברו גם שיהיה אפשר להגיע להסכמה עם מדינות אירופה ולשכנע אותן, גם מן ההיבט המוסרי, לתת חבל ארץ ליהודים, שכן אין לשום מדינה זכות להחזיק טריטוריות שהיא איננה יכולה ליישב בעוד עמים אחרים סובלים מחוסר מקום ושמש.

דומה כי לא היה חבל ארץ על פני כדור הארץ שלא עלה לדיון ולא נבחנו יתרונותיו, חסרונותיו וסיכויי ההצלחה שלו אם וכאשר יבואו המתיישבים היהודים. נבחנו האפשרויות בצפון יבשת אמריקה ובדרומה: בקנדה (חבל אונטריו ומערב קנדה), בארצות הברית (נוודה, איידהו וגאלווסטון-טקסס), בארגנטינה, בבוליביה ובקולומביה; ביבשת אפריקה נבדקו רודזיה, לוב, אנגולה ומזרח אפריקה. ביבשת אוסטרליה עמדו למשא ומתן הטריטוריה הצפונית ואזור קימברלי; ובאסיה עלתה האפשרות להתיישבות יהודית בעיראק (מסופוטמיה). בין האפשרויות שהועלו ניהל זנגוויל משא ומתן דיפלומטי רק על מזרח אפריקה, קנדה, אוסטרליה ואנגולה. שאר היזמות היו סתמיות, והן נעלמו באותה מהירות שעלו.[9]

ככל שנקף הזמן, כן הבינו הטריטוריאליסטים שהשגת טריטוריה אינה עניין של מה בכך ושהם מתקשים לשכנע את המדינות הנושאות ונותנות כי אוטונומיה יהודית באחת המושבות שמעבר לים היא אינטרס חיוני לשימור עצמתן. בכל פעם שהיה נדמה כי זנגוויל ניצב בפתחה של פריצת דרך מדינית עלה המשא ומתן על שרטון. הסיבות לכך היו מגוונות: דעת קהל שהגיבה בעוינות להגירה בהיקף גדול של יהודים, החשש מפני התבדלות אתנית והקמת מדינה בתוך מדינה בלב היבשת; והתניית החתימה על הסכם בגיוס הון מפילנתרופים יהודים שיתמכו במפעל ההתיישבות הטריטוריאליסטי, בשעה שבעלי ההון התנו את תמיכתם בהסכמה העקרונית של המעצמה. ממעגל קסמים זה לא הצליח זנגוויל לצאת, ומצא את עצמו במבוי סתום בכל משא ומתן שניהל.

בשנת 1925 התפרקה יט"א, ומרבית חבריה חזרו לשורות התנועה הציונית. פרוץ מלחמת העולם הראשונה, הצהרת בלפור, העלייה המסיבית לארץ ישראל בשנות העשרים והתהדקות הקשרים בין התנועה ציונית לבין ממשלת אנגליה החלישו את יט"א, ועשו אותה לא רלוונטית לסדר העולמי החדש. ואולם דווקא הסיבות שהביאו להתפרקותה של יט"א ממחישות יותר מכול את הסיבות להקמתה. המחצית הראשונה של שנות העשרים התאפיינה באופטימיות רבה בתנועה הציונית, ועמדה ביחס הפוך לעשור הראשון של המאה ה־20. שערי ארץ ישראל

9 על המשא ומתן של זנגוויל עם ממשלות ראו: דוד יצחק מרמור, 'המשא ומתן הדיפלומטי של ההסתדרות הטריטוריאליסטית היהודית (יט"א) ומסיבות כשלונו', **ציון**, א, ג (תש"ו), עמ' 109-140, 175-208. ראו גם: אלרואי, **מחפשי מולדת**, עמ' 199-244.

נפתחו לעלייה, ובריטניה היתה נחושה ליישם את הצהרת בלפור. חבר הלאומים אישר את המנדט הבריטי על ארץ ישראל, והכיר בקשר ההיסטורי של העם היהודי לארץ ישראל, יישובים חדשים קמו בארץ ישראל, והיה נראה כי הקמת המדינה היהודית היא רק עניין של זמן. בנסיבות אלו לא היה עוד צורך ברעיון הטריטוריאליסטי, והפתרון הטריטוריאלי־ציוני בארץ ישראל נראה מבטיח. הטריטוריאליזם צמח בתקופות של ייאוש ובאקלים של סכנת קיום, אך דעך בשנים של תקווה.

הטריטוריאליזם החדש (ה'פריילאנד ליגע')

כאשר החלו השמיים להתקדר, בסוף שנות העשרים ובראשית שנות השלושים, החלו להישמע פעם נוספת קולות אשר פקפקו בכוחה של ארץ ישראל לקלוט את אלפי העולים העתידים לבוא אליה. עליית הנאצים לשלטון, הידרדרות הסדר העולמי, הסכסוך היהודי-ערבי ונסיגת בריטניה מהצהרת בלפור הביאו לתחייתם של רעיונות טריטוריאליסטים ישנים־חדשים בעולם היהודי ולהקמת ארגון טריטוריאליסטי חדש בשם ה'פריילאנד ליגע' (הליגה לארץ חופשית).[10] גרעין הטריטוריאליזם החדש היה של יהודים סוציאליסטים שהתאכזבו מהמהפכה הבולשוויקית והתמלאו דאגה לנוכח האנטישמיות הגואה באירופה. הם לא האמינו עוד בסיכויי ההשתלבות וההתערות בחברה הסובבת וסירבו לראות ברעיון הציוני חזות הכול.

במרוצת שנות השלושים קמו באירופה אגודות טריטוריאליסטיות מקומיות, וכל אחת מהן, בדרכה, קבעה כי קיומם של היהודים באירופה איננו אפשרי והציעה פתרון טריטוריאלי מחוץ לארץ ישראל. זה היה רק עניין של זמן עד שנמצאה דרך לאיחוד האגודות לתנועה אחת שבראשה מנהיג אחד. ב־29 ביולי 1935 התקיימה במלון ראסל בלונדון הוועידה הראשונה של האגודות הטריטוריאליסטיות, ובסופה קם ה'פריילאנד ליגע'. במצע ה'פריילאנד ליגע' נקבע:

> (1) מטרת ה'פריילאנד ליגע' היא ליצור התיישבות בעלת ריכוז יהודי חקלאי ותעשייתי בטריטוריה חופשית שתאפשר בסיס בטוח להתפתחות חברתית, כלכלית ולאומית־תרבותית; (2) הדרך להשגת מטרה זו חייבת להסתמך על תמיכה רחבה של ההמון היהודי ועל שיתוף פעולה בין־לאומי; (3) הפריילאנד ליגע תאפשר התלכדות תחת הדגל שלה לקבוצות חברתיות שונות בעם היהודי ותהיה מוכנה לאמץ את עקרונות היסוד של [ה]טריטוריאליזם כמפורט בשתי הפסקאות שלעיל.[11]

ליושב ראש ה'פריילאנד ליגע' נבחר לאופולד קסלר, לנשיא כבוד הרב משה גאסטר, לוועד המרכזי העולמי נבחרו אברהם רוזין (בן אדיר), עורך הדין יוסף צ'רניחוב, אלפרד דבלין מחבר הספר **ברלין אלכסנדרפלאץ** ויוסף קרוק. הדמות הבולטות והמזוהה ביותר עם הטריטוריאליזם החדש היתה יצחק נחמן שטיינברג.

10 על ה'פריילאנד ליגע' ראו את מחקרו המקיף של מיכאל אסטור, **געשיכטע פון דער פריילאנד ליגע**, פריילאנד ליגע, בואנוס איירס וניו יורק 1967.

11 ראו: Report of the Preparatory Conference Held in Paris and London, July, 18-25 1935, p. 2, אצ"מ, A330, תיק 251, התרגום שלי.

שטיינברג נולד ב־13 ביולי 1888 בדווינסק, לטוויה, והיה פעיל במפלגה הסוציאל־רבולוציונרית (ס"ר). בשנת 1907 נאסר והוגלה לסיביר, אך נמלט משם והגיע לציריך באותה שנה. בשנת 1910 סיים לימודי דוקטור למשפטים באוניברסיטת היידלברג וחזר למוסקבה. לאחר מהפכת אוקטובר 1917 כיהן כקומיסר למשפטים בממשלת הקואליציה בראשותו של לנין. הוא התחיל להניח יסודות לחוק אזרחי הוגן ומוסרי. בימים הראשונים לכהונתו כשר המשפטים הוציא צווים מספר שנועדו לצמצם את האלימות ואת מעשי הנקמה שפשטו לאחר תפיסת הבולשוויקים את השלטון. כאשר יצאה פקודה לאסור את מנהיגי המפלגה הדמוקרטית־רוסית ולהעמידם לדין בבתי הדין של המהפכה, יצא שטיינברג נגדה והביא לביטולה. הוא יצא גם נגד המשטרה החשאית הסובייטית (הצ'קה) שביקשה לאסור את משתתפי האספה הבלתי לגלית של הסוציאל־דמוקרטים. שטיינברג, שר המשפטים, הגיע לאספה ופקד לשחרר את האסורים לחופשי. מכיוון שמתח ביקורת על המהפכה, שביטאה לדעתו בגידה באידאל הסוציאליסטי, והביע הסתייגות מאלימותה, נעצר ונכלא. בשנת 1923 הצליח לצאת מרוסיה, ובאותה שנה התיישב בלונדון, ושם ייחד את כל זמנו ומרצו לקידום הרעיון הטריטוריאליסטי. בשנות מלחמת העולם השנייה שהה באוסטרליה, בניסיונות להוציא מן הכוח אל הפועל את תכנית ההתיישבות בקימברלי. בשנת 1943 הגיע לניו יורק, וב־2 בינואר 1957 הלך שם לעולמו.[12]

באוקטובר 1935 פרסם יצחק נחמן שטיינברג את מאמרו 'פאר דער קאטאסטראפע' (לפני האסון). שנתיים בלבד לאחר עליית הנאצים לשלטון, ועוד לפני שהחלו במעשי הרדיפה הקשים שלהם נגד היהודים, תיאר בדייקנות רבה את השינויים הפוליטיים המתחוללים באירופה, שיביאו לדעתו למלחמת עולם נוספת. 'אף אחד מאתנו לא יודע בימים אלה איפה ומתי תפרוץ הקטסטרופה - מלחמת העולם', כתב שטיינברג,

> איש מאתנו לא יודע אפילו אם הקטסטרופה שתפרוץ תהיה דומה לזו של המלחמה הקודמת. אבל אין כל ספק שקטסטרופה כזאת הולכת ומתממשת במהירות בכל מקום. ייתכן שהתפתחויות עולמיות של הרגע האחרון יתנהלו לפי השכל הישר, אבל חייבים לתת את הדעת לכיוון הנוכחי שיביא ישירות לכאוס ולחורבן. בשנה אחת השתנתה מן היסוד התמונה באירופה. מעשים נוראים החלו להתרחש בגרמניה, ובזמן האחרון באופן בולט גם באירופה. זה קרה גם בממשלות כנועות וגם במתנגדות. חלק גדול מאירופה נתון להשפעת הפשיזם: גרמניה, אוסטריה, איטליה, הונגריה, רומניה, ארצות הבלקן וטורקיה. המדינות והעמים האחרים הוכרחו להתאים את הפוליטיקה הפנימית ללחץ ההיטלראי. היום זה לא עוד לחץ אנטישמי־שובניסטי אידאולוגי; היום זה כבר השתנה ללחץ צבאי־מלחמתי שאי אפשר להשתחרר ממנו ביום אחד אלא במלחמה![13]

12 ראו: משה ענב (וינטרויב), **בסערת החיים: חייו ופעלו של ד"ר יצחק שטיינברג**, מחברות לספרות, תל אביב 1967, עמ' 16-29; עוד על יצחק נחמן שטיינברג, ראו: מלך ראוויטש (עורך), **יצחק נחמן שטיינברג: געדענק־בוך**, בון־קאמיטעט, ניו יורק 1961; וראו גיליון מיוחד של כתב העת **אויפן שוועל** (מרס-מאי 1957), שהוקדש כולו לזכרו של שטיינברג.

13 ראו: יצחק נחמן שטיינבערג, 'פאר דער קאטאסטראפע', **פרייע שריפטן פאר יידישען סאציאליסטישן געדאנק**, 17 (אוקטובר 1935), עמ' 5, התרגום שלי.

מאמרו של שטיינברג, שהתפרסם בכתב העת **פריע שריפטן** ארבע שנים לפני מלחמת העולם השנייה, מבהיר את הסיבות להתעוררותו המחודשת של הרעיון הטריטוריאליסטי בראשית שנות השלושים. שטיינברג וחברי 'פריילאנד ליגע' לא צפו את השמדת יהדות אירופה במלחמת העולם השנייה, אך כיוון שהיו מעורים היטב בפוליטיקה באירופה והיו חדורי הכרה יהודית־לאומית עמוקה, ניבא להם לִבָּם רעות.

הסיבות לצמיחתו המחודשת של הטריטוריאליזם בראשית שנות השלושים היו דומות לאלה של יט"א בראשית המאה ה־20: מצוקה כלכלית בארצות המוצא, רדיפות יהודים, מצוקת הגירה והטלת ספק ביכולתה של ארץ ישראל לקלוט את המוני היהודים העתידים לבוא אליה. עם זאת, ההשוואה בין שתי התנועות הטריטוריאליסטיות מלמדת גם על קווי שוני חשובים ומשמעותיים. הטריטוריאליזם החדש לא צמח מתוך מאבק פנים־ציוני, כמו הטריטוריאליזם שהתפתח בעקבות פולמוס אוגנדה, אלא מתוך שבר עמוק שהתחולל בחייהם של יהודי אירופה והמשבר שפקד את אירופה בשנות השלושים. עוד הבדל חשוב מאוד: הטריטוריאליסטים של ראשית המאה ה־20 היו בשר מבשרה של התנועה הציונית. הם היו חברי ההסתדרות הציונית והשתתפו בעשייה הציונית, ואילו הטריטוריאליסטים החדשים היו רחוקים מהרעיון הציוני, מקצתם אפילו התנגדו לו, והיו מעורים בפוליטיקה האירופית הכללית והיהודית כאחת.

בהתאם להחלטות שהתקבלו בוועידה הראשונה בלונדון ובאספות שלאחר מכן החל 'פריילאנד ליגע' לפרסם בעיתונות היהודית והכללית מאמרים בזכות הליגה, ולהפיץ חומר הסברה בנוגע למטרותיה ולסיבות להקמתו. אחד המאמרים הבולטים שהבהיר הבהרה ממצה את מטרות הליגה היה מאמרו של שטיינברג 'לאן על היהודים ללכת', שהתפרסם ב־*Jewish Chronicle* בנובמבר 1937. שטיינברג פתח את מאמרו בציון שתי ההנחות העומדות בבסיס השאיפה להקים אוטונומיה יהודית באחת הטריטוריות שבשליטת האימפריה הבריטית. ההנחה הראשונה היתה דלילות האוכלוסייה: 'באנגליה יש 468 איש על מייל מרובע בעוד שבאוסטרליה שני אנשים במייל מרובע, בקנדה שלושה איש על מייל מרובע ובניו זילנד - 15 איש על מייל מרובע'. ההנחה השנייה היתה שאזורים ריקים ולא מיושבים אינם משרתים את האינטרס של הבריטים וכי יישובם במהגרים יעמיק את שליטת האימפריה בהם.

מול השטחים הריקים באימפריה הבריטית, המחכים למהגרים שיבואו ויתיישבו בהם, ניצבה בעיית היהודים המבקשים לצאת מאירופה. אם כן, רק טבעי היה לתפיסתו שהמוני היהודים יהגרו אל אחד השטחים הריקים שבשליטת האימפריה הבריטית ויתיישבו בהם. ארץ ישראל, טען שטיינברג, היא פתרון אחד, אך בהחלט לא מספיק.

> לתנועה הציונית היו הישגים בשנים האחרונות, ואולם עכשיו היא מאוימת בהגבלות נוקשות, הן גאוגרפיות והן כלכליות. על כל פנים, הלחץ להגירה חורג מכל פרופורציה לאפשרויות [הקליטה] של ארץ ישראל. היהודים חייבים בנסיבות אלו לחפש טריטוריה גדולה ריקה מאדם, ועדיף כזו בתוך האימפריה הבריטית.[14]

14 Isaac Nachman Steinberg, 'Where are the Jews to go?', *The Jewish Chronicle*, 5.11.1937, p. 26, התרגום שלי.

הארצות המתאימות ביותר להתיישבות לדעת שטיינברג היו אוסטרליה וניו זילנד. המעבר מאירופה לטריטוריה המיועדת צריך להיות של המונים ולא הדרגתי. שטיינברג התנגד לעיקרון של קליטת מהגרים יהודים כיחידים בארצות היעד. הוא חשש שמא אם יהגרו היהודים כיחידים, הם ייטמעו בחברת הרוב ולא יכינו את התשתית לקליטת הבאים אחריהם. רק התיישבות בהיקף רחב יכולה להביא לפתרון בעיית היהודים.

> אנחנו חייבים להתחיל להביא לידי מימוש את רעיון ההתיישבות ולא את הסתננותם של יהודים יחידים לארץ החדשה. בהסתננות הכוונה לחדירה של יחידים למערך הכלכלי של קהילייה מאורגנת. הסתננותם של יחידים יכולה להביא לתוצאות ידועות - תחרות עם האוכלוסייה הלא יהודית במקצועות המסחר וראשיתה של אנטישמיות. התיישבות, לעומת זאת, פירושה לקחת אזור לא מיושב או דליל באוכלוסייה, שעדיין לא מפותח מבחינה כלכלית, וליישבו בקבוצה מובחרת של מהגרים. עלינו להתחיל לייסד התיישבות יהודית בעלת אחריות קולקטיבית, צנועה אך בעלת שאיפות להתפתחות עתידית.[15]

בהבחנתו של שטיינברג בין התיישבות להסתננות ובהעדפתו את ההתיישבות יש דמיון לטיעוניו של הרצל ב**מדינת היהודים**, ולאחר מכן לאלה של זנגוויל. ההתיישבות החדשה עתידה להתבסס על חקלאות מתועשת שתתפתח הן באמצעות קניית תוצרת חקלאית מהמתיישבים והן ממכירתה. על המתיישבים, טען שטיינברג, להיות בריאים וחזקים, שיהיה בכוחם להתמודד בתנאי קיום קשים. המרכזים התעשייתיים שיקימו במדינה הנבחרת צריכים להשתלב באלה הקיימים ולא להתחרות בהם. כך ביקש שטיינברג לצמצם למינימום את האנטישמיות שעלולה לצמוח מקליטת המהגרים בארץ המיועדת. את הממון שיושג לתכנית ההתיישבות יש לחלק על פי שיקולים מושכלים של רווח והפסד. שטיינברג התנגד בכל תוקף לפילנתרופיה, וראה בתכניתו עסק כלכלי לכל דבר ועניין. 'אז עולה שאלת המימון. חייב להיות ברור שהגירה בהיקף רחב אינה יכולה להתבסס על צדקה. ההתיישבות היא עסק, וכמו כל עסק היא יכולה לתפקד רק אם היא מאורגנת וממומנת נכון'.[16]

מאמרו של שטיינברג נכתב לציבור קוראים יהודי ולא־יהודי כאחד. הוא ניסה לשכנע את קוראיו שהאנטישמיות אינה בעייתם של היהודים בלבד אלא של כלל שוחרי השלום באירופה. על כן קרא למציאת פתרון כולל ומיָדי לבעיית היהודים. הוא ביקש להדגיש כי התנועה החדשה אינה מתחרה בציונות אלא משלימה אותה, והפתרון בארץ ישראל הוא אחד מתוך פתרונות טריטוריאליסטיים אפשריים. שטיינברג חתם את מאמרו הפרוגרמטי בתקווה כי יהיה אפשר להשתמש בכוחות הגלומים בעם היהודי ולצאת מתוך המצוקה אל דרך חדשה ואופטימית יותר. ה'פריילאנד ליגע', הדגיש שטיינברג,

> אינו מתחרה בציונות אף ששתיהן נעות על קווים דומים. יהיה זה רק לטובת ארץ ישראל אם הלחץ עליה יוסט בחלקו לכיוון אחר. הפריילאנד רוצה להביא להמון המיואש מסר של תקווה חדשה. לשמור על הכבוד העצמי על הנוער היהודי שמחפש בקדחתנות דרך

15 שם.
16 שם.

> פורה למימוש כוחותיו הפיזיים והאינטלקטואליים. את תהליך ההגירה הכואב והבלתי נמנע יש לשנות ולעשותו חיובי ויצירתי; אין זה הכרחי שההגירה תהיה רק בריחה מהבתים הישנים; זו יכולה להיות בנייה של בתים חדשים על אדמה חופשית ותחת שמיים חופשיים.[17]

מטרתו המרכזית של ה'פריילאנד ליגע' היתה 'להקים בית בארץ חופשייה ולא מיושבת למיליוני יהודים הנאלצים לחפש ארץ מקלט וליהודים השואפים לחיים לאומיים אוטונומיים במקום משלהם'. בגרסה מאוחרת יותר נכתב שמטרת ה'פריילאנד ליגע' היא 'למצוא טריטוריה בלתי מיושבת ובלתי מפותחת כדי שהיהודים יוכלו להתיישב בה', אך צוין כי ה'התיישבות היא נטולת כל שאיפות פוליטיות, ויישמרו בה הערכים המוסריים והמסורת הרוחנית של עברם המשותף'.[18] שלושה עיקרים היו אפוא במשנה הטריטוריאליסטית שנתגבשה באמצע שנות השלושים: חיפוש חבל ארץ דליל באוכלוסייה, לא מפותח מבחינה כלכלית ושהאוטונומיה היהודית העתידה לקום בו תינתן בחסות אחת המעצמות הדמוקרטיות (בעדיפות לבריטניה).

לא ההתכחשות לארץ ישראל כארצו של העם היהודי הביאה את שטיינברג ואת חבריו לרעיון הטריטוריאליסטי, אלא ההכרה הפשוטה כי במציאות הפוליטית אז לא היה אפשר לממש את הרעיון הציוני. צורכי השעה היו רבים, כוחה של התנועה הציונית היה מוגבל, ועל כן הם הרגישו צורך בעוד תנועה שתקבל עליה אחריות לגורל העם היהודי. יוסף צ'רניחוב, חבר הוועד המרכזי של ה'פריילאנד ליגע' כתב זמן קצר לאחר יסוד הארגון. 'מחמת גודלה של הארץ, צפיפות האוכלוסייה הערבית שבה (הסיבה לבעיה הטרגית של עבודה עברית) וזכויות הקניין שבידי יחידים הגורמים לספקולציה על הקרקע, אי־אפשר לחולל התיישבות המונית בארץ ישראל'. בוועידת אוויאן שהתקיימה ביולי 1938, טענו נציגי ה'פריילאנד ליגע' - צ'רלס זליגמן, ליאופולד קסלר ויצחק שטיינברג - לפני ועדת המשנה, שארץ ישראל אינה יכולה לקלוט מספר כה רב של פליטים. מספר הפליטים היהודים גדל מיום ליום, מקורות המימון של הארגונים היהודיים הולכים ומידלדלים, והתנועה הציונית, למרות הישגיה המרשימים בארץ ישראל, אינה מסוגלת להתמודד לבדה עם בעיות השעה. הגידול הטבעי של יהודי פולין הוא כ־40,000 בשנה. ארץ ישראל אינה יכולה לקלוט מהגרים במספר כזה, לא מפולין ולא ממקומות אחרים. לפיכך 'הפתרון היחיד לבעיית הפליטים היא טריטוריה גדולה להתיישבות מידית. לטענתם, עדיין יש שטחים ריקים באימפריה הבריטית ובמקומות אחרים בעולם ואפשר ליישב בהם יהודים'.[19]

הקמת ועדת החקירה האנגלית־אמריקנית ב־1946 היתה הזדמנות טובה לחברי 'פריילאנד ליגע' לקדם את רעיונותיהם. את הוועדה הקימו ממשלת בריטניה וממשלת ארצות הברית, ומטרתה היתה לבדוק את התנאים השוררים בארץ ישראל ואת השפעתם על עליית היהודים

17 Aims and Purposes of the Freiland League, ללא תאריך (1941?), אצ"מ, A330, תיק 622.

18 ראו: *Objective: Freeland*, New York 1945, p. 2.

19 Memorandum Prepared by the Freeland League for Jewish Territorial Colonization for the Consideration of the Delegate at the International Refugees Conference at Evian, London, July 1938

לאחר מלחמת העולם השנייה. הוועדה המליצה על עלייה מידית של 100,000 ניצולים, על ביטול חוק הקרקעות של הספר הלבן ועל הקמת משטר נאמנות של האו"ם עד שתקבע סופית את הדרך להקמת מדינה עצמאית. כדי לנסות להשפיע על עבודת הוועדה ועל מסקנותיה הגישו חברי 'פריילאנד ליגע' תזכיר, ובו הציגו את דרישותיהם. הם ציינו כי הארגון הטריטוריאליסטי הוא 'באופן היסטורי המשך ליט"א שפעלה בראשית המאה העשרים בהנהגתו של ישראל זנגוויל', ומטרתו המרכזית היא לקדם 'התיישבות יהודית בהיקף נרחב בטריטוריות לא מיושבות שמחוץ לארץ ישראל'.[20] לנוכח המצב השורר באירופה ביקשו חברי 'פריילאנד ליגע' מהוועדה האנגלית־אמריקנית כי על אומות העולם לפתוח את דלתותיהן למהגרים היהודים, ולאפשר את כניסתם לא כיחידים אלא כקהילה אשר תוכל להתפתח תרבותית ורוחנית. ניסיון כזה, נכתב בתזכיר, כבר נעשה בארץ ישראל, אבל 'הפריילאנד ליגע איננו חושב שיש לקשור את העתיד של העם היהודי כולו בטריטוריה אחת'.[21] על כן יש להעניק לעם היהודי טריטוריה שיוכלו להגיע אליה המוני הפליטים ולהתיישב בה. רעיון זה כבר עלה בעבר, ואין מניעה להעלותו בשנית. 'בשנת 1903 הציעה ממשלת אנגליה להרצל להקים אוטונומיה יהודית באוגנדה. בשנת 1917 קידמה את רעיון הבית הלאומי בארץ ישראל', ובמאי 1939 הציעה ממשלת אנגליה את גינאה הבריטית.[22] על בסיס התקדימים הללו מן העבר הקרוב ומן העבר הרחוק כאחד ביקש ה'פריילאנד ליגע' מהוועדה לשקול את האפשרות ליישב יהודים בקימברלי שבאוסטרליה והביא לידיעתה את התכנית שגיבש שטיינברג ערב מלחמת העולם השנייה.

בעיית הפליטים באירופה שלאחר המלחמה וגם הניסיון למצוא להם פתרון הולם אשר יאפשר להם לשקם את חייהם שנהרסו הכניסו רוח חיים ב'פריילאנד ליגע'. שטיינברג ושותפיו לדרך המשיכו בקו הפעולה שאפיין את הטריטוריאליזם מראשיתו - פתרון לבעיית היהודים באירופה גם בארץ ישראל, אבל לא רק, דהיינו במציאות שנוצרה לאחר המלחמה עמדתם העקרונית היתה שארץ ישראל יכולה להיות ארץ מקלט עבור שארית הפלטה, אבל בשום אופן איננה יכולה להיות הפתרון הבלעדי. במאמר 'עכשיו זה הזמן' טען שטיינברג שאין לתלות את כל התקוות בארץ ישראל. הציונים מקדישים את כל זמנם ומרצם להקמת מדינה בארץ ישראל, ובעשותם זאת הם מעוררים איבה והתנגדות הן מצד ממשלת בריטניה והן מצד הערבים.

> אומה יהודית חדשה לא יכולה להיבנות רק על התקווה של רוב יהודי בעתיד. גם אם יושג רוב שכזה אין כל ערובה ששלום ישרור בחבל הארץ הזה [...] אל לנו לשכוח שלערביי ארץ ישראל (Palestine Arabs) תהיה תמיד התמיכה של קרוביהם בארצות השכנות [...] אם הקמת מדינה חדשה היא אכן הכרחית אז מוטב שתהיה לא יהודית ולא ערבית אלא קומונוולת פלשתיני.[23]

20 ראו: Memorandum to the Anglo-American Committee of Inquiry on Palestine from the Freeland League for Jewish Territorial Colonization, January 1946, אצ"מ, A330, תיק 251, עמ' 1, התרגום שלי.

21 שם, עמ' 3.

22 שם, עמ' 4.

23 Isaac N. Steinberg, 'Now Is the Time', *Freeland* (February 1946), p. 5, התרגום שלי.

שערי ארץ ישראל צריכים להיפתח, אבל באותו זמן הוא סבר שבמציאות הקיימת שלאחר המלחמה נוצרה שעת כושר לנסות ולהקים בית נוסף ליהודים - מלבד ארץ ישראל - מחוץ לאירופה.[24]

הטריטוריאליסטים הסתמכו על ההנחה שחלק ניכר מהניצולים לא רצה כלל להגר לארץ ישראל ולפתוח בה חיים חדשים. ייתכן שרבים מהם תמכו עקרונית ברעיון של מדינה ליהודים בארץ ישראל, אך בשל מצבם הטרגי ביקשו לשקם את חייהם במקום אחר, ולא בפלשתינה. העיתונות הטריטוריאליסטית של אותן שנים פרסמה מכתבים רבים (ולעתים גם תמונות) של עקורים אשר ביקשו להגר לסורינם - שהטריטוריאליסטים באותה עת היו במשא ומתן עם הולנד בנוגע אליה - או לכל מקום אחר אפשרי.[25] ריבוי הבקשות שהתפרסמו בעיתונות הטריטוריאליסטית אינו מעיד בהכרח על העדפת העקורים, וייתכן שהיה כאן פרסום מגמתי מצד ה'פריילאנד ליגע'. עם זאת, לפי מספר העקורים שהגיע לארץ ישראל לעומת ארצות אחרות, אפשר לומר כי הקביעה הטריטוריאליסטית שארץ ישראל איננה יעד מועדף לעקורים היתה נכונה. יוסף גרודזינסקי הראה במחקרו 'חומר אנושי טוב' כי מתוך 333,000 עקורים מאזורי הכיבוש המערביים, 140,000 יהודים (42 אחוז) באו לארץ ישראל ו־193,000 (58 אחוז) לארצות אחרות. לארצות הברית הגיעו 120,000 עקורים; לדרום אמריקה 20,000; לקנדה 15,000; לאוסטרליה 10,000; בגרמניה נשארו 20,000, ולמערב אירופה היגרו 8,000 עקורים.[26] אולם הניסיון לעזור לעקורים, ולמצוא להם טריטוריה מתאימה להתיישבות התגלה כניסיון עקר. לטריטוריאליסטים לא היתה כל השפעה על הדינמיקה הפוליטית שלאחר המלחמה. שטיינברג וחבריו נתפסו - הן בעיני הציונים והן בעיני הקהילה הבין־לאומית - כמייצגים את עצמם בלבד, ולטיעוניהם לא היתה שום השפעה ממשית.

אם כן, חברי ה'פריילאנד ליגע' הטילו ספק ביכולתה של הציונות לממש את יעדיה, וסברו שארץ ישראל במצבה הנוכחי איננה יכולה לתת מענה לבעיות השעה ולפתור את בעיותיו של העם היהודי. גישתם הפסימית הביאה אותם לחיפוש חלופות טריטוריאליות אחרות. ב־29 בנובמבר 1947 הכריזה עצרת האומות המאוחדת על סיום המנדט הבריטי ועל הקמת שתי מדיניות עצמאיות זו לצד זו - מדינה יהודית ומדינה ערבית. חצי שנה לאחר מכן הכריז בן־גוריון על הקמתה של מדינת ישראל. התחזית הטריטוריאליסטית הקודרת התבדתה ולמרות הקשיים וכנגד כל הסיכויים קמה מדינה ליהודים בארץ ישראל. כיצד הגיבו הטריטוריאליסטים להתרחשויות הדרמטיות? האם תמכו במדינה הצעירה? כיצד הצדיקו את טיעוניהם ההיסטוריים בעד הטריטוריאליזם ובגנות התנועה הציונית? ומה היתה עמדתם כלפי ישראל בעשור הראשון לתקומתה?

24 שם, עמ' 19.

25 על תכנית סורינם, ראו: אסטור, **געשיכטע**, עמ' 607-633.

26 יוסף גרודזינסקי, **חומר אנושי טוב: יהודים מול ציונים, 1945-1951**, הד ארצי, אור יהודה 1998, עמ' 180.

ה׳פריילאנד ליגע׳ ומדינת ישראל

הקמתה של מדינת ישראל אתגרה את מתנגדי הציונות, ואילצה אותם להתמודד עם המציאות החדשה. האורתודוקסיה האנטי־ציונית המשיכה לראות בציונות אידאולוגיה לאומית שסותרת את רוח תורת ישראל ואת עצמה כחלופה לתרבות הציונית החילונית המתפתחת במדינת ישראל. עם זאת, כפי שהראה מנחם פרידמן בספרו **החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים**, שינתה האורתודוקסיה האנטי־ציונית את יחסה אל הציונות ואל מדינת ישראל בהדרגה. היא נטשה את עקרון ההתבדלות שאפיין אותה בתקופת המנדט ונקטה עיקרון חדש של יחסי חליפין ותלות. 'גידולה של חברת הלומדים החרדית', טען פרידמן, 'הביא לשעבוד הכמעט מוחלט של הפוליטיקה החרדית למטרה אחת ויחידה: הבטחת התמיכה הכלכלית מצד המדינה'.[27] מערכת יחסים דו־ערכית ופרגמטית זו אפשרה לעדה החרדית לגבש זהות חרדית ייחודית חדשה במדינה הציונית.

גם הבונד נאלץ לתת את דעתו למציאות החדשה שנוצרה לאחר הקמת מדינת ישראל. תוצאותיה הטרגיות של השואה, החלטת עצרת האומות המאוחדות על חלוקת ארץ ישראל והקמת המדינה אילצו את הבונדיסטים להגדיר מחדש לא רק את עמדתם בנוגע לציונות ולמדינה הצעירה שזה עתה קמה, אלא גם את יעדיה החדשים של התנועה במציאות של פוסט־שואה. בסוף שנת 1946 התנהל בבונד ויכוח עקרוני אם להקים ארגון כלל־עולמי של מפלגות הבונד או להמשיך לדבוק בעיקרון שכל מפלגה 'בונדאית' שייכת לארץ הלאומית שלה.[28] בסופו של הדיון הוחלט להסתפק בהקמת ועד מתאם בין מפלגות הבונד במקום הסתדרות בונדאית בין־לאומית. להחלטה היתה משמעות רבה ומרחיקת לכת מכיוון שהבונד - שלא כעברו - לא הכחיש עוד את קיומה של אומה יהודית והרחיב את תפיסתו הלאומית. שינוי כיוון זה הביא בטבעיות לשינוי ביחסו אל הציונות ואל מדינת ישראל.[29]

עמדת הבונדיסטים בשאלת מדינת ישראל לא היתה מקשה אחת, ונחלקה בין אלה שהמשיכו לשלול את הציונות לאלה שביקשו להפריד בין המחלוקת האידאולוגית עם הציונות ובין התמיכה בהקמת מדינה יהודית בארץ ישראל. המנהיג הבונדיסטי עמנואל שרר המשיך לדבוק בעמדתו העקרונית האנטי־ציונית. בוועידת בריסל של הבונד, שנערכה בשנת 1947, הוביל את הקו המיליטנטי נגד רעיון החלוקה. אף שהכיר בזכותם של יהודי ארץ ישראל להתקיים כקיבוץ לאומי, הוא התנגד לרעיון של מדינת ישראל כמרכז לאומי ליהודי העולם. הוא ראה בה כלי שרת של האינטרסים המדיניים־אימפריאליסטים, חשש שמא תוביל המדינה למלחמה נצחית עם השכנים הערבים ודגל ברעיון של מדינה דו־לאומית.[30]

27 ראו: מנחם פרידמן, **החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים (מחקרי מכון ירושלים לחקר ישראל, 41)**, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים 1991, עמ' 189.

28 ראו: יוסף גורני, **חלופות נפגשות: מפלגת הבונד ותנועת הפועלים בארץ ישראל, 1897-1985**, מוסד ביאליק, ירושלים 2006, עמ' 225.

29 שם, עמ' 226-227.

30 David Slucki, *The International Jewish Labor Bund after 1945: A Toward a Global History*, New Brunswick and London 2012, pp. 179-182

לעומתו היו בונדיסטים דוגמת הדמוגרף ליבמן הערש ויחיאל ישעיהו טרונק שסברו אחרת וריככו את עמדתם בנוגע לציונים. הם הציעו למפלגתם להכיר בלגיטימיות של התנועה הציונית בתנאי שזו תוותר על העיקרון של שלילת הגולה. הם קידמו בברכה את הקמת המדינה, וקראו לביטול החלטת ועידת בריסל משנת 1947.[31]

ה'פריילאנד ליגע' נדרש לקבוע את עמדתו כלפי מדינת ישראל. כיוון שהמדינה קמה בניגוד גמור לתחזיותיו הקודרות ונמצאה טריטוריה להמוני הפליטים היהודים, היה עליו להחליט אם להמשיך להתקיים או לפרק את הארגון, להשלים עם קיומה של מדינת היהודים ולהביא לדעיכת הרעיון הטריטוריאליסטי. להבדיל מזנגוויל, שעמד בדילמה דומה לאחר הצהרת בלפור, והחליט לפרק את יט"א ולחזור לתנועה הציונית, שטיינברג וחבריו לדרך סברו כי הרעיון הטריטוריאליסטי רלוונטי יותר מתמיד וכי מדינת ישראל איננה נותנת מענה לכל בעיות השעה של העם היהודי הן בארץ ישראל הן מחוץ לה.

במאי 1948, ימים אחדים לאחר הקמתה של מדינת ישראל, טען שטיינברג: 'עלינו להיזהר מאוד שלא להתכחש למהותנו היבנאית שנשתרשה בנו דורות על דורות'. לאומיות יהודית בלי תוכן יסודי עמוק, טען, דומה ל'ארון קודש עם פרכת יפה, אשר תוכו ריק ללא ספר תורה'.[32] הוא ביקש לראות במדינה היהודית שקמה דוגמה ומופת לאומות העולם ביסודותיה המוסריים והערכיים. במאמרו 'מלוכה יידישקיט אודער גייסט יידישקייט' (יהדות הרוח או יהדות ממלכתית) הביע חשש מפני הסכסוך היהודי-ערבי ומפני השלכותיו על המדינה הצעירה:

> שתיים הן הסכנות האורבות למדינת ישראל שהוקמה בסביבה ערבית עוינת. הסכנה מחוץ תדרבן אותה להתמסר בראשה ורובה לעניין ההתגוננות, לביטחון צבאי. בימינו אלה לא תוכל שום מדינה זעירה וצעירה לעמוד ולהתקיים בכוח עצה בלי להישען על איזו שהיא מעצמה גדולה, ז.א [זאת אומרת] בלי לשמש מכשיר פוליטי בידי מישהו מהתקיפים. ועוד בימי קדם הזהירו נביאינו את ישראל מפני בריתות עם מצרים, בבל או אשור. והנה גם הסכנה מבפנים: כל חיי העם במדינת ישראל ירוכזו מסביב להגנה צבאית. תבוא מיליטריזציה של כל הנוער והחינוך, הספרות, כל הלך הרוח והמחשבה יופנו עלפי עניינים שנפש ורוח אלא לצורכי הגנה.[33]

חצי שנה לאחר פרסום המאמר התקיימה בניו יורק הוועידה השנתית של ה'פריילאנד ליגע'. אחת החלטותיה המרכזיות היתה שמדינת ישראל איננה יכולה לשמש פתרון יחיד לעם היהודי, ויש להמשיך לפעול בדרך הטריטוריאליסטית. 'הוועידה רואה בסיפוק גדול את החשיבות ההיסטורית שבהקמת מדינת ישראל היות והיא מכירה רשמית בזכותו של עם לקיום עצמאי משלו ובזכות של עמנו לחיות חיים לאומיים חופשיים', נאמר בוועידה, 'אבל באותו זמן חייבים להדגיש שמדינת ישראל איננה פותרת את בעייתם של היהודים חסרי

31 גורני, **חלופות נפגשות**, עמ' 235.

32 מצוטט בתוך: ענב (וינטרויב), **בסערת החיים**, עמ' 44.

33 יצחק שטיינברג, 'מלוכה יידישקיט אודער גייסט יידישקייט', **אויפן שוועל** (מאי 1948), עמ' 2-3, התרגום שלי.

הבית. גם בגלל השטח המצומצם שלה וגם בגלל העוינות עם האוכלוסייה הערבית. אנחנו מעזים לומר שאסור שכל עתידו של העם היהודי יהיה תלוי על מדינת ישראל לבדה'[34].

בסוף שנות הארבעים ובראשית החמישים עמדה שאלת הפליטים היהודים על סדר היום העולמי של היהודים ושל הלא־יהודים. אף על פי שמדינת ישראל קמה לאחר מלחמת העצמאות שהיתה קשה ועקובה מדם, המשיכו הטריטוריאליסטים להטיל ספק ביכולתה של המדינה הצעירה להתמודד עם בעיות השעה. קיבוץ הגלויות היה בעיניהם לא מעשי, ומנקודת מבטם לא תצליח מדינת ישראל להתמודד עם שאלת הפליטים היהודים ולשמש בית לעם היהודי כולו. טיעוניהם לוו בהסברים מההיבטים הביטחוני, הכלכלי, התרבותי והדמוגרפי. מדינת ישראל, טענו חברי ה'פריילאנד ליגע', 'ממוקמת בתוך ים של מדינות ערביות שאינן מגלות סבלנות ליהודים ול־750,000 עקורים ערבים מארץ ישראל. המזרח התיכון יהיה לזירת מלחמה וישראל תהיה בו קורבן. יהיה זה אלזס באסיה'. משאבי הטבע בישראל מועטים, 'ומלבד מלח אין בה יערות, מתכות ומינרלים. כלכלתה מבוססת על צדקה של יהודים מחוץ לישראל. החקלאות אינה יכולה לספק את כל צרכיאם תרגומו של צורכיהתושבים. צנע הוא הסמה כיום'.[35]

בהיבט התרבותי התנגדו הטריטוריאליסטים לכפיית השפה והתרבות העברית על יהודי התפוצות, שרבים מהם העדיפו את היידיש ואת תרבותה. ריכוז היהודים בטריטוריה אחת היתה בעיניהם שגיאה שמעמידה בסכנה את העם היהודי כולו. הם טענו שרעיון קיבוץ הגלויות עומד בסתירה גמורה להיסטוריה של עם ישראל באלפיים השנה האחרונות: 'הפזורה היהודית עוזרת לעם היהודי לשמור על המשכיותו וישותו הלאומית', שכן 'השמדת יהודים במקום אחד בעולם תציל את יהודים החיים במקומות אחרים בו'. אין לשים את הביצים (העם היהודי) בסל אחד (מדינת ישראל), וכוחו של העם היהודי הוא בפיזורו דווקא, ולא בריכוזו.[36]

נוכח המציאות החדשה הגדיר ה'פריילאנד ליגע' את מטרותיו מחדש. הגירה מסיבית לארץ ישראל איננה יכולה להיות פתרון לצרכיה הכלכליים הדחופים של מדינת ישראל. כפרפרזה על קביעתו של זנגוויל שמטרת הטריטוריאליזם היא 'להשיג טריטוריה על בסיס אוטונומי לאלה מבין היהודים שאינם יכולים או שאינם רוצים להישאר בארצות מגוריהם', טען שטיינברג שה'פריילאנד ליגע' מבקש לתת מענה 'למאות אלפי יהודים שאינם רוצים או אינם יכולים לבוא לישראל'.[37] 'בתים יהודים חדשים', טען שטיינברג, צריכים לקום בכל מקום שהכלכלה בו מודרנית ומשלבת בין היזמה הפרטית לבין קואופרטיבים המבוססים על שיתוף פעולה ועל

34 Isaac N. Steinberg, 'Territorialism', in: Basil J. Vlavianos and Feliks Gross (eds.), *Struggle for Tomorrow: Modern Political Ideologies of Jewish People, Arts*, New York 1954, pp. 123-124. ראו גם את מאמרו של שטיינברג: Ibid., 'The Place of Freeland in Jewish Life', October 1948, YIVO Archive, RG 366 Box 1-40 folder 20.

35 ראו: Lesser Fruchtbaum, 'Israel and Freeland', *Freeland* (February-March 1952), p. 6. ראו גם את נאומו של שטיינברג בוועידה השנתית של ה'פריילאנד ליגע' שהתקיימה בניו יורק באוקטובר 1948: 'דער פלאץ פון פריילאנד אין יידישן לעבן'; וראו: Isaac N. Steinberg, 'The Way of Freeland', *Freeland* (September-October 1951), p. 3.

36 ראו: Fruchtbaum, שם, התרגום שלי. וראו גם: י"נ שטיינבערג, 'די פיקציע פון קיבוץ גליות', **אויפן שוועל** (ספטמבר 1950), עמ' 1-3.

37 Steinberg (above note 35), התרגום שלי.

עזרה הדדית. הבית החדש צריך להיות לא רק התיישבות של יהודים אלא התיישבות שתחזק ותשמר את ההמשכיות של העם היהודי ושל הרוח היהודית. 'אני כלשעצמי מטיל ספק בערך של מדינה יהודית אפילו בארץ ישראל', כתב והוסיף שאם בחוגים הציוניים 'הרעיון הזה לא היה כל כך דומיננטי הקונפליקט היהודי־ערבי היה יכול להמנע',[38] שכן מדינה יהודית משמעה בהכרח רוב יהודי, ומכיוון שהאוכלוסייה הערבית בארץ ישראל אינה יכולה לקבל זאת, מתעוררות חשדנות ואיבה. למצב זה יש השפעה על הנוער היהודי הארץ־ישראלי, 'שממוקד במטרה פוליטית אחת - יצירת המדינה היהודית. והעיסוק הזה עלול להוביל להחלשת הערכים המוסריים והאוניברסליים של התרבות היהודית'.[39]

שטיינברג ראה את מהות הקיום היהודי במודל היבנאי של רבי יוחנן בן זכאי, שלפיו העם היהודי צריך לנהל את אורחות חייו, והתנגד לרעיון של מדינה. בחירתו של רבי יוחנן בן זכאי במרכז רוחני על פני עצמאות מדינית עיצבה את העם היהודי כל שנות גלותו. על כן צמיחתה של מדינת ישראל הביאה להתנגשות ערכית ועקרונית בין 'הרעיון היבנאי' לבין ריבונות. שטיינברג סבר כי אי אפשר לשלב בין תפיסות העולם המנוגדות הללו וכי משמעות של מדינה היא היחלשות רעיון הרוח, היצירה והמוסר היהודי. שטיינברג הביא לחיזוק טענתו דוגמה מתוך מציאות היסטורית שהיתה מוכרת לו היטב: המהפכה הרוסית והקמת ברית המועצות. המהפכנים הרוסים הכינו את עצמם למהפכה הרוסית עשרות שנים, והתכוננו אליה תוך כדי מסירות ומחויבות עמוקה לרעיון. סופרים, הוגים ומהפכנים היו חדורי שליחות, והקדישו את כל מרצם לחקר החברה האנושית כדי לעשות את רוסיה חברה טובה ומוסרית יותר. והנה פרצה המהפכה הבולשוויקית, ובתוך פרק זמן קצר ביותר הם נשאבו אל המדינה הסובייטית החדשה אשר מנהיגיה הביאו עמם את הסדר הצארי הישן. את הכמיהה של הרוסים לשחרור טוטלי של הגוף והנפש הגדיר שטיינברג כ'יבנה', שהממשלה הבולשוויקית רמסה אותה ברגע שקמה ברית המועצות. ההקבלה שניסה שטיינברג ליצור היתה ברורה: הרעיון הציוני הוא רעיון נשגב (כמו של המהפכנים הרוסים), אבל המימוש שלו בדמותה של מדינת ישראל לוקה בחסר (כמו ברית המועצות).[40] 'יבנה' איננה יכולה להתקיים בתנאים של ריבונות המכילה שלושה מרכיבים: מדינה, צבא ומלחמה.

שטיינברג חזר בפולמוסו עם הציונות ועם מדינת ישראל לימיה של תכנית אוגנדה. הוא האשים את הציונים בשכתוב ההיסטוריה וביצירת מצג שווא כאילו הרצל נסוג בערוב ימיו מהחלטתו להקים את מדינת היהודים במזרח אפריקה.[41] מנקודת המבט הטריטוריאליסטית היתה זו נקודת מפנה היסטורית, והציונים לא זו בלבד שדחו אותה אלא שהם גם לא השכילו להבין את חשיבותה כמקלט לעם היהודי נוכח הפרעות המתרגשות ובאות על העם היהודי.

38 ראו: Isaac N. Steinberg, *Australia: The Unpromised Land: In Search of a Home*, Camelot Press, London 1948, p. 11, התרגום שלי.

39 שם.

40 ראו: Idem, 'Yavneh or Jerusalem', *Judaism: A Quarterly Journal of Jewish Life and Thought*, 4, 3 (Summer 1955), p. 239.

41 ראו: Idem, 'Uganda: On the Anniversary of an Idea', *Freeland* (September-October 1952), p. 2.

זה היה החטא הציוני הקדמון, ורצח ששת המיליונים שימש לשטיינברג הוכחה ניצחת לצדקת הרעיון הטריטוריאליסטי. שטיינברג ציטט, לחיזוק טענותיו, מהעיתונות הישראלית קולות שהיה בהם כדי לתת תוקף לקביעותיו הטריטוריאליסטיות. למשל, הוא הביא מדבריו של ד"ר ולטר מוזס שהתפרסמו בעיתון **הארץ** במאי 1949:

> יש צורך בהרבה אינפלאציה וסילוף ההיסטוריה, כדי להוכיח את התהוות מדינת ישראל מתוך ההתחלות הציוניות הקטנות בארץ ישראל. מתנועת ההגירה היהודית הכללית הגדולה בא לארץ־ישראל אך חלק מבוטל. המנהיגים הציוניים האמיתיים היו לאָנין, גרבסקי, היטלר, סגירת שערי אמריקה לפני המהגרים מאירופה המזרחית. בלעדי אנטישמיות עצומה זו היו יהודי החלוקה מוסיפים להיות רוב בארץ, ואף רוטשילד בכל כספו לא היה יכול ליצור קיום בריא להתחלות הקטנות של ההתיישבות [...] אוגאנדא קרעה את לבו של הרצל. אילו היינו לומדים מן ההיסטוריה, הרי רבים מגדולי הציונים שלנו כיום צריכים היו להכות על לבם ולומר 'אשמנו, בגדנו'. כמה מיליונים מעמנו אפשר היה להציל אילו היתה לנו מדינה יהודית באוגאנדה, ומה היה מתמעט מספר קרבנות האדם במלחמתנו הנוכחית, אילו במדינתנו שלנו היינו יכולים להתכונן לכיבוש ארץ־ישראל, וכמה מיליארדים של הון יהודי היו ניצולים, אילו היתה מדינה לברוח לשם - ותהא רק 'מחסה לילה', אבל מחסה, ולא מחנה ריכוז של פליטים מדולדלים, רדופים ומוכים ושרויים בדמורליזאציה.[42]

אין זה המקום לבחון את תקפותה של אמירתם של הציונים 'אשמנו־בגדנו'. סוגיה זו נדונה בהיסטוריוגרפיה הציונית בספרו מעורר המחלוקת של שבתאי בית־צבי **הציונות הפוסט־אוגנדית במשבר השואה** ובתגובתו המלומדת של טוביה פרילינג בספר **חץ בערפל**. עם זאת, היא חשובה לענייננו מכיוון שהיא חלק בלתי נפרד מהביקורת הטריטוריאליסטית על התנועה הציונית ועל מדינת ישראל. זה היה ויכוח עקרוני שראשיתו לא בשנות השלושים או הארבעים אלא בראשית המאה ה־20, בשעה שהביא הרצל את תכניתו לקונגרס הציוני השישי.

בשנות החמישים החריפה הביקורת על מדינת ישראל. מדיניותה התוקפנית, מלחמות הגבול, ובעיקר פעולת קיביה יצרה מציאות - מנקודת המבט הטריטוריאליסטית - שקיומה של מדינת ישראל לא רק שאיננו שומר ומגן על העם היהודי בתפוצות, אלא מסכן את התפוצה היהודית כולה. יתרה מזאת, מדיניותה של ישראל הזכירה לשטיינברג את המשטר הבולשוויקי שלאחר מהפכת אוקטובר. בשני המקרים - הסוציאליסטי והקמת מדינת ישראל - טען שטיינברג, היה רעיון ואידאל שהתנפץ מיד עם מימושו. הקמת מדינה ליהודים בארץ ישראל היתה מימוש האידאל הציוני, אולם מדיניותה של ישראל בשנים הראשונות, ובייחוד בתקופת פעולות התגמול של שנות החמישים, עשתה אותה - כמו הבולשוויקים - מדינה לא מוסרית שבגדה באידאל.

42 הציטוט הוא מתוך מאמרו של מוזס שראה אור בעיתון **הארץ**, 22.5.1949, עמ' 2. חלקים ממנו ציטט גם שטיינברג במאמרו שם. עוד על הרצל ופרשת אוגנדה ראו: 'ד"ר הערצלס בריוו וועגן אוגאנדע', **אויפן שוועל** (נובמבר-דצמבר 1949), עמ' 7-10.

מאורעות הדמים [פעולת קיביה] ב־14 באוקטובר של שנה זו על הגבול שבין ישראל וירדן הם סמל אזהרה למצפוננו. העובדה שיהודים - חיילים או אזרחים - יכולים בדם קר לרצוח עשרות גברים, נשים וילדים חפים מפשע בכפר הערבי קיביה היא כשלעצמה פשע מסמר שיער. אולם גרוע הרבה יותר שדברים אלה התקבלו בשוויון נפש ובסיפוק בישראל ובתפוצות. הפעולה קיבלה 'הכשר' בהסברים פולטים, אסטרטגיים, אך התעלמו לגמרי מההיבט המוסרי שלה.[43]

בשיח הדיפלומטי הישראלי, טען שטיינברג, נשמעות המילים 'אנחנו כמובן מצטערים אבל האשמה היא בהם [בערבים]'. אולם בינתיים בין נימוקי ה'כמובן' לבין ה'אבל' מתפוגגת לה הרגישות המוסרית של העם היהודי שהנחתה אותו כל שנות גלותו.[44] מאמרו של שטיינברג 'דער יובל פון אן אידעע' (יובלו של רעיון), אשר התפרסם **באויפן שוועל**, היה כתב אישום חריף ביותר של ה'פריילאנד ליגע' נגד מדינת ישראל. מדיניותה התוקפנית, טענו הטריטוריאליסטים, שינתה את היהודי מקרבן נרדף לדמות תוקפנית ואלימה. לפיכך המטרה המרכזית של ה'פריילאנד ליגע' היא לא עוד רק חיפוש אחר חבל ארץ למהגרים ופליטים יהודים, אלא גם החובה לשמור על מוסריותו של העם היהודי לנוכח מדיניותה האלימה של מדינת ישראל ועל 'תרבותנו הנעלמת לנגד עינינו'.[45] 'לפני חמישים שנה', המשיך שטיינברג, 'לא היו לאבות הציונות והטריטוריאליזם דאגות ממין זה. הם אמנם חזו בעוניה של החברה היהודית, אבל לא היה להם ספק בעושרה הרוחני והאתי'. לעומת זאת, דורנו 'נועד להתבונן אל תהום הנפש היהודית ובעקבות זאת לחשוב עמוקות [על הבאות]. זוהי הסיבה מדוע ה"פריילאנד ליגע" נכנס אל עידן חדש, [אמנם] עם פחות אשליות אך עם תודעת אחריות גדולה. המטרות עמן [אנו] מתמודדים הן לא רק אלה של התנועה אלא בעיותיו של העם היהודי כולו'.[46]

היות שהסכסוך היהודי-ערבי מסכן את העם היהודי בתפוצות, הכרח שה'פריילאנד ליגע' יביע את עמדתו בנושא. 'הבעיה הערבית', טען שטיינברג, 'היא למעשה בעיה יהודית. יש לנו אחריות משותפת. חייבים אנו לבקש, לתבוע ולאלץ את אחינו במדינת ישראל לעשות את הנכון ואת הצודק'.[47] הציונות מנקודת המבט הטריטוריאליסטית הפגינה יחס מזלזל כלפי האוכלוסייה הערבית, וזה הביא 'להרעלת היחסים היהודיים-ערביים, להקמת מדינת ישראל בדם ואש, על תלי חללים של בני ישראל וערב'.[48] אם כן, הטריטוריאליסטים לא התנגדו לאידיאל הציוני ולרעיון הקמת מרכז יהודי, אפילו לא במתכונת של מדינה בארץ ישראל, אלא לשיטות ההגשמה הציוניות. עמדתם היתה כי רק באמצעים ובדרכים מוסריים מותר ואפשר להגשים את הרעיון של מדינה יהודית בארץ ישראל.

43 יצחק נחמן שטיינברג, 'דער יובל פון אן אידעע', **אויפן שוועל** (נובמבר-דצמבר 1953), עמ' 2-3.

44 שם, עמ' 3.

45 שם.

46 שם.

47 יצחק שטיינברג, 'ישראל לאן?', **נר: ירחון לבעיות צבור ולהתקרבות יהודית-ערבית**, ז (אפריל 1955), עמ' 20.

48 נתן חופשי, 'בלב ובנפש: לזכרו של יצחק נחמן שטיינברג ז"ל', שם (מרס-אפריל 1957), עמ' 2.

היישוב, מדינת ישראל וה'פריילאנד ליגע'

כאמור, חברי ה'פריילאנד ליגע' היו ביקורתיים מאוד כלפי התנועה הציונית וכלפי מדינת ישראל. מדיניות החוץ והביטחון נראתה להם מסוכנת ולא אחראית. הם שללו את רעיון קיבוץ הגלויות, והתנגדו לפיחות מעמדה של היידיש בחברה הישראלית. התנועה הציונית, היישוב היהודי והממסד הישראלי בשנים שלאחר הקמת המדינה דחו ביקורת זו, ואף הגיבו עליה בביטול ובזלזול. בשנים הראשונות להקמת ה'פריילאנד ליגע' היו ביישוב שראו ב'פריילאנד ליגע' אידאולוגיה מסוכנת שעלולה לפגוע במפעל הציוני. דב סדן למשל, במאמרו 'על מבקשי מולדת', שיצא לאור סמוך להקמת ה'פריילאנד ליגע', סבר שהתנועה הציונית צריכה להילחם בטריטוריאליזם ולהחלישו.

> כל אימת שמספר העולים לארץ ישראל הגיע לאלפים והשפעתה היתה כאפס אפשר היה למתוח ביקורת, לפקפק ואפילו להלעיג. אך עתה, כשעולים ארבעים עד חמישים אלף לשנה, כשאי אפשר ממש לתאר גורלם הרוחני של יהודי גרמניה בלא משענת זו, כשחמישה עשר עד עשרים אלף העולים בשנה מפולין הם גורם כלכלי ונפשי עצום בחיי היאוש של שלושת מיליוני היהודים המדינה זו, עתה כשסיכויי הציונים נתחזקו וגדלו גם התקוות לארצות השכנות - עתה הדיבור הנקוט לגבי הציונות באותו קובץ הוא מעשה השלייה ומעשה ילדות.[49]

הציונות, המשיך סדן, איננה מקבלת את 'החוזה' הלא כתוב ש'חתמו' הטריטוריאליסטים עם הציונות, 'אנו לא נפגע בציונות והציונות לא תתגרה בנו'. כתנועה לאומית חיה ונושמת היא 'תילחם בעוז בכל מגמה להטות אפילו הטייה מועטת מעל דרכה'.[50] בשנת 1944 פרסם אליעזר ליבנשטיין (לבנה), מראשי מפא"י, ספרון קטן בשם **הטריטוריאליזם החדש**. הוא ביקש להוכיח באמצעות הספרון כי סיכויי הצלחת הרעיון הטריטוריאליסטי מעטים ולהצביע על ה'פריילאנד ליגע' כגורם שפוגע במאמצי התנועה הציונית להקים בית לאומי ליהודים בארץ ישראל.[51] הטענה המרכזית בחיבור היתה שמדינאים בריטים בעלי אינטרס עלולים להשתמש בטיעוני הטריטוריאליסטים נגד התנועה הציונית ולחבל ממש במאבק על ארץ ישראל.

> אם מדינאים לא יהודים יחששו להתקשר בתכניות ממש לשם צרכי ביצוע, אין להסיק מכאן, כי אחדים מהם - ומהבריטים בפרט - יהססו מלהשתמש בסיסמאות טריטוריאליסטיות לשם תכסיס מדיני: כדי להחליש את התביעה היהודית לארץ ישראל, ולהסיח את תשומת לב העם העברי ואת תשומת לב ידידיו מגורלה של הארץ, ודוקא באותה שעה כשעתידה של הארץ יעמוד בפני הכרעה גורלית, והיא תתבע מאתנו לרכז את כל מרצנו הלאומי ואת מלא האהדה של ידידנו. אכן, אם

49 דב סדן, 'על מבקשי מולדת', בתוך: הנ"ל, **חדשים גם ישנים**, ב, עם עובד, תל אביב 1987, עמ' 145.

50 שם, עמ' 146.

51 אליעזר ליבנשטין, **הטריטוריאליזם החדש**, ראובן מס, ירושלים תש"ד.

> הטריטוריאליזם חדל למלא כל תפקיד קולוניזטורי־קונסטרוקטיבי בחיי היהודים, הרי הוא עוד עלול למלא תפקיד פוליטי־דיסטרוקטיבי ממדרגה ראשונה.[52]

לליבנשטיין לא היה ברור מדוע דווקא בתקופה כה מכרעת ורגישה, ובעיקר לאחר שהצליחה התנועה הציונית להגיע להישגים מרשימים בתחום העלייה וההתיישבות, יש צורך ברעיונות טריטוריאליסטיים חדשים. בעשרים שנות מנדט בריטי בארץ ישראל התברר שטענת הטריטוריאליסטים כי ארץ ישראל קטנה מדי ואיננה יכולה לקלוט את אלפי המהגרים הבאים אליה אינה נכונה. היישוב, טען ליבנשטיין, קלט בהצלחה את העולים שבאו לארץ, והיה אפשר לעשות הרבה יותר ללא הקשיים שהערימו הבריטים על העלייה לארץ ועל רכישת הקרקעות.

מאמרים בגנות ה'פריילאנד ליגע' התפרסמו גם לאחר קום המדינה בעיתון **דבר** בכותרות שהבהירו את עמדת הכותב: 'באספקלריה עקומה של הטריטוריאליזם' או 'בא לכלל טעות בא לכלל כעס - יובלה של תנועת נפל'. הביקורת הטריטוריאליסטית נגעה בנקודות רגישות, קונצנזואליות, של החברה הישראלית, ונתפסה בחברה הישראלית של שנות החמישים ככפירה בעיקר: הפליטים הפלסטינים, העלייה הגדולה, הצביון המוסרי של החברה הישראלית והמיליטריזם של בני הנוער. מאמרו של שטיינברג בגנות ישראל לאחר פעולת התגמול בקיביה וקביעתו: 'חיילים או אזרחים - יכולים בחישוב קר לרצוח עשרות גברים, נשים וילדים חפים מפשע בכפר הערבי' היו חציית קווים אדומים. י' עברי, כתב העיתון **דבר** בארצות הברית, יצא נגד הטריטוריאליזם ונגד שטיינברג.

> אכן מותר לשאול: מי ומי הוא ההולך בדרך הנלוזה? ומי הוא העושה מעשה בלתי מוסרי מבחינה לאומית ומדינית? מינימום של נאמנות והרגשת אחריות כלפי המדינה וכלפי עצמאות ישראל נדרשים מכל אזרח, בפרט שאף הטריטוריאליסטים עצמם מימי פרופ' מאנדלשטאם וזנגביל ועד עתה, בכל זאת לא מצאו עדיין טריטוריה חדשה, לא ארצית ולא רוחנית, מלבד א"י.

הביקורת הציונית על ה'פריילאנד ליגע' הדגישה את כישלונו ההיסטורי של הטריטוריאליזם ואת אי־הצלחתו לאתר את הטריטוריה המיועדת. כעומק הכישלון הטריטוריאליסטי כך גודל ההצלחה הציונית.

> אירע לה לתנועה זו [הטריטוריאליסטית], מה שאירע לתנועות גדולות ממנה, ובכללן אף ל'בונד', שהיה אי פעם תנועת המונים בפולין, דבר שלא זכתה לו תנועת־הטריטוריאליסטים מעולם: באה המציאות ההיסטורית וטפחה על פני עסקניה, מהם - יהודים טובים ויהודים נאמנים לעמם. ובא האסון הגדול של יהדות אירופה ונטל את הצדקת קיומה העיקרית של האידיאה והתנועה כאחת. ואחרון אחרון חשוב: באה תקומת מדינת ישראל והעצמאות היהודית והעמידה במרכז המסירות, הדאגה והחרדה של העם בתפוצות את 'בת הטיפוחים' של האומות המאוחדות ב־1948.[53]

52 שם, עמ' 28.

53 י' עברי, 'באספקלריה עקומה של טריטוריאליסטים', **דבר**, 10.6.1954, עמ' 2.

גם יהודה גוטהלף, מפעיליה הבולטים של מפא"י ולימים עורך **דבר**, תקף את ה'פריילאנד ליגע' ואת מנהיגה שטיינברג. 'מעטות התנועות החברתיות, שיש בהן גודל רוח להודות במשוגותיהן או בטעותן היסודית ולהסתלק מהבמה הציבורית בכבוד'.[54] ה'פריילאנד ליגע' לא זו בלבד שאינו נמנה עם אותן תנועות אלא שלמרות חוסר הרלוונטיות שלו למציאות המתהווה, הוא ממשיך לבקר ולתקוף את מדינת ישראל ואינו מודה בטעותה ההיסטורית. גם מאמרו של גוטהלף נכתב בעקבות דבריו של שטיינברג על קיביה והביקורת שמתח על מדינת ישראל. הוא תקף את הטריטוריאליסטים, והאשים אותם בראייה חד־צדדית של המציאות המורכבת שמדינת ישראל נמצאת בה.

> מדינת ישראל נראית בעיני הצדיקים מ'הפריילאנד ליגע' מלאת חטאים כרימון. היא קן 'השוביניזם והמיליטריזם', היא שהמירה את רעיון היסוד של היהדות 'לא בחיל ולא בכוח כי אם ברוח' - בטיפוח האלימות. ופרשת קיביה משמשת להם אות ומופת [...] רק שונאי ציון מושבעים יראו בדמותה החברתית והמוסרית של החברה הישראלית משום ירידה לגבי מורשתנו החברתית והמוסרית בגולה.[55]

נוכח כישלונה ההיסטורי של התנועה הטריטוריאלסטית למצוא חלופה טריטוריאלית לארץ ישראל קרא גוטהלף לחברי ה'פריילאנד ליגע' 'להצניע לכת ולנהוג יתר כבוד בציונות ובמדינת ישראל'. אך כיוון ש'השנאה והקנאה מעבירות אותם על דעתם', הוא היה ספקן לגבי נכונותם להשלים עם קיומה של מדינת ישראל. 'למזלנו משקלם הציבורי כה דל ואפסי', טען גוטהלף, 'שכוחם להרע זעום לאין ערוך מלהגם המרושע'.[56]

עם זאת היו ביישוב ובחברה הישראלית הצעירה שסברו אחרת מגוטהלף, שהסכימו עם עקרונות ה'פריילאנד ליגע', והביעו תמיכה בקו הרעיוני של הטריטוריאליזם החדש. חברי אגודת 'איחוד' היו בין אלה שטיפחו את הקשר עם שטיינברג ועם חבורתו, והפיצו את משנתו ברבים. אמנם היתה זו קבוצה קטנה ולא מייצגת בחברה הישראלית, אבל היא בלטה מאוד בהוויה האינטלקטואלית של היישוב היהודי לפני הקמת המדינה.

אגודת 'איחוד' נוסדה באוגוסט 1942 בידי אנשי רוח, הוגי דעות ודמויות בעלות שם ביישוב.[57] עם חבריה הבולטים נמנו יהודה לייב מאגנס, מרטין בובר, שמואל הוגו ברמן, חיים מרגליות קלווריסקי, נורמן בנטוויץ', משה סמילנסקי, רבי בנימין, נתן חופשי ועקיבא ארנסט סימון. האגודה התנגדה למקסימליזם הציוני, וביקשה לקדם את רעיון המדינה הדו־לאומית ולפתור את 'שאלת הציונות ברוח של שלום ואהבה לערבים'.[58] עמדת ה'פריילאנד ליגע' כלפי הסכסוך היהודי-ערבי

54 יהודה גוטהלף, 'בא לכלל טעות בא לכלל כעס: יובלה של תנועת נפל', **דבר**, 12.3.1954, עמ' 2.

55 שם.

56 שם.

57 על אגודת 'איחוד' ראו: יוסף הלר, **מ'ברית שלום' לאיחוד: יהודה ליב מאגנס והמאבק למדינה דו־לאומית**, מאגנס, ירושלים תשס"ד. ראו גם: יוסף גורני, **השאלה הערבית והבעיה היהודית**, עם עובד, תל אביב 1985, עמ' 358-366; מאיר מרגלית, 'הקמת "האיחוד" ותגובת היישוב לנוכח התארגנותם המחודשת של יוצאי "ברית שלום"', **הציונות**, כ (תשנ"ו), עמ' 151-173; תמר הרמן, 'תנועת שלום במבחן האש: "איחוד" 1947-1949', **מדינה ממשל ויחסים בינלאומיים**, 33 (תשנ"א), עמ' 51-72.

58 ר' בנימין, 'כינוס "איחוד" בירושלים', **נר: ירחון לבעיות צבור ולהתקרבות יהודית-ערבית** (אוגוסט

בארץ ישראל העמיקה בטבעיות את הקשר שלה עם אגודת 'איחוד' שהחזיקה בעמדות דומות. סביב סוגיית הציונות ויחסה לאוכלוסייה הערבית נוצרו בטבעיות קשר ואחדות דעים בין אגודת 'איחוד' ל'פריילאנד ליגע'. שתי התנועות לא הסכימו שהמדינה היהודית היא הפתרון הנכון בארץ ישראל, וסברו כי היה אפשר למנוע את הסכסוך יהודי-ערבי אילו לא התעקשו הציונים על השגת רוב יהודי.[59]

במלאות עשר שנים להקמת האגודה שלח שטיינברג בשם 'פריילאנד ליגע' מכתב לחברי 'איחוד' אשר שיבח את עמדתם האמיצה נגד מדינת ישראל ונגד מדיניותה היהירה. הוא ציין שהטריטוריאליסטים ה'פועלים מחוץ למדינת ישראל עבור ארץ חופשית יהודית, מעודדים מכל צעד שאתם [איחוד] עושים ומכל מילה שאתם משמיעים ואנחנו נשמח לחשוב שאתם גם תחושו עידוד מפעילותנו ומחיפושנו בכל פינה בעולם היהודי'.[60] ואכן, אנשי 'איחוד' העריכו את פועלו של ה'פריילאנד ליגע'.[61] רבי בנימין (יהושע רדלר־פלדמן) ונתן חופשי, מחלוצי העלייה השנייה, חברי 'ברית שלום' בעבר ומנהיגי אגודת 'איחוד' בשנות החמישים, העריכו את פעילותו הציבורית של שטיינברג. רבי בנימין למשל הפציר בטריטוריאליסטים לאזור כוחות לקראת מימוש החזון ההרצלייני. 'שתי הנחות בסיסיות היו להרצל', טען רבי בנימין:

> הראשונה, שהיהודים חייבים לעזוב את אירופה ולהתיישב במקום בו לא יהיו מוקפים אויבים. השנייה, שזה חייב להיעשות באופן הגון, מוסרי, אתי וללא שום תעתועים. למען זה הוא פעל ולמען זה הוא הקריב את בריאותו. האם יש צורך לומר היכן הציונות עומדת כיום מבחינה מעשית ומוסרית? מעשית מדינת ישראל והיהודים שנואים הן ע"י הנוצרים והן ע"י המוסלמים: כ־660 מיליון איש ברחבי העולם. ומוסרית מוטב לשמור על שקט [...] לפיכך עלינו לחפש אחר דרכים חדשות (לא אלה של שר הביטחון) כדי להציל את מדינת ישראל. עלינו ליצור מרכזים יהודים בכמה וכמה ארצות. מרכזים גדולים ולא קטנים עם כלכלה וחיים תרבותיים משלהם [...] זוהי לדעתי התנועה 'פריילאנד ליגע'. תנועה זו עומדת כעת רק בראשיתה והיא חייבת כוחות חדשים, אומץ ואידאולוגיה.[62]

נתן חופשי כתב שמדיניותה התוקפנית של מדינת ישראל הביאה 'להרעלת היחסים היהודיים-

1956), עמ' 2.

59 נתן חופשי, 'י.נ. שטיינברג און דער "איחוד"', בתוך: ראוויטש (עורך), **יצחק נחמן שטיינבערג: געדענק בוך**, עמ' 305.

60 Isaac N. Stienberg, 'On the Tenth Anniversary of the "Yikhud" in Israel', *Freeland* (March-April 1953) , p. 4. מפעם לפעם פרסם שטיינברג מאמרים מתורגמים מתוך כתב העת **נר** שעלו בקנה אחד עם עמדות ה'פריילאנד ליגע'. ראו למשל את מאמרו של עקיבא ארנסט סימון, 'ישראל לאן', שפורסם **בנר** במאי 1954 וב־*Freeland* חודש לאחר מכן, בגיליון יוני-יולי 1954.

61 על מהות הקשר בין מנהיגי איחוד לבין ה'פריילאנג ליגע' בראשות שטיינברג אפשר ללמוד מחילופי המכתבים שהשתמרו בארכיונו האישי של שטיינברג בניו יורק. לא אחת פנו חברי איחוד ליצחק שטיינברג בבקשה שיעזור לקבל תמיכה מוסרית וכספית מיהודי ארצות הברית. ראו לשם דוגמה את מכתבה של לאה מינץ אל יצחק שטיינברג מיום 11.5.1954; YIVO Archive, RG 366 Box 1-40, folder 20.

62 על מכתבו של רבי בנימין ראו: *Freeland* (April-Mai 1955), p. 12.

ערביים' והיא 'בנויה על משטרה. צבא, צנזורה, פטריוטיזם עיוור, שנאה וקנאה ומלחמת אחים־שכנים, ועושק וגזל ושפיכת דמי נקיים'. ומכיוון שקמה 'בדם ואש, על תלי חללים של בני ישראל וערב', נחוץ חבל הארץ שיימצא 'בפינה פחות או יותר שקטה, בה לא יהיה מקום למלחמת עמים שכנים'.[63]

יצחק נחמן שטיינברג ונתן חופשי לא נפגשו מעולם, אך הם החליפו מכתבים. אף על פי ששניהם התנגדו לדרך שהשיגה הציונות את ריבונותה בארץ ישראל, חופשי לא היה מחסידיה של האידאולוגיה הטריטוריאליסטית. הוא מתח עליה ביקורת בשתי סוגיות מרכזיות: הראשונה, הוא הטיל ספק במידת יכולתו של ה'פריילאנד ליגע' לממש את האידאולוגיה שלו; השנייה, יחסו של ה'פריילאנד ליגע' לעברית. באחד ממכתביו של חופשי לשטיינברג באפריל 1950 הוא כתב: 'הייתי והנני ציוני מימי טל ילדותי ועד שיבתי עתה, והשתדלתי בכל כוחי לבטא את ציונותי בפועל בהגשמה, בחיי יום יום כפועל וכעובד אדמה במולדתנו העתיקה חדשה'.[64] הוא ראה בימי הקמת המדינה סילוף מוחלט של רעיון הגאולה היהודית ושל דרכי הגשמתה, ובה בעת התוודה לפני שטיינברג שהוא מלא ספקות בנוגע ל'פריילאנד ליגע'.

> השאלה הגורלית היא: האם ייצור 'פריילאנד ליגע' ישוב יהודי על כל טפוסיותו היהודית בתפוצות: סוחרים, אינטליגנטים, מתווכחים, חנוונים, רוכלים ובעלי מלאכה עירוניים, ואת הלחם, הירקות והפירות, המיצרכים היסודיים לאדם, יקנו בכסף, כולם או רובם מלא יהודים? מובטחני שלא זו כוונתך.[65]

ספקנותו של חופשי נבעה מהיעדר עילית חלוצית בתנועה הטריטוריאליסטית. 'מי יהיה החלוץ המגשים, כמו שהיינו אנו החלוצים המגשימים כאן בארץ ישראל, בעליה הראשונה, והשניה והשלישית, בכל התנאים ובכל המצבים הקשים והאיומים שהיו לפנינו?'[66] בעיקר הפריע לחופשי הכוח המניע של פעילותו הטריטוריאליסטית של שטיינברג:

> מה הם הכוחות המניעים ב'פריילאנד'? אנטישמיות, אימת מחנות המוות של היטלר והדומים לו, שלילה ושלילה, באלה אין לבנות וליצור, מזה רק נמלטים [...] תבין ותאמין שאינני אומר זאת להרפות ידיך. ציונותי אינה מפריעה לי לאחל לך בכל לב הצלחה במאמציך למען 'פריילאנד', כשם שלא הפריע בזמנו לא.ד. גורדון להתיחס באהדה לתכנית ישוב יהודי מרוכז בקרים. אך מרכז־מקלט למרי נפש ולחיי אויר וחוסר שרשיות - חלילה וחלילה לך למסור נפשך לזה, והתוצאות עלולות להיות מסוכנות מכל בחינה יהודית אנושית.[67]

מאבקו של שטיינברג למען היידיש ונגד העברית היה נושא שחזר שוב ושוב במכתביו של

63 נתן חופשי, 'בלב ונפש - לזכרו של יצחק נחמן שטיינברג', **נר: ירחון לבעיות צבור ולהתקרבות יהודית-ערבית** (מרס-אפריל 1957), עמ' 2-3.

64 מכתבו של נתן חופשי אל יצחק נחמן שטיינברג, מיום 19.4.1950, בתוך: נתן חופשי, **בלב ונפש: במאבק על עם ואדם** [חמו"ל], תל אביב 1965, עמ' 243.

65 שם, עמ' 244.

66 שם.

67 שם, עמ' 244-245, ההדגשות במקור.

חופשי אליו. 'רבות קראתי ושמעתי על "אידישע שפראך און קולטור". "אידישע שפראך" [שפת יידיש] מובן לכל אדם. "אידישע קולטור" [תרבות יידיש] - מה זאת?'[68] חופשי הטיל ספק בכוחה של תרבות היידיש לגייס חבורות ויחידים לייבוש הביצות ולהפרחת השממה בארץ המיועדת, וסבר שממנה לא יצמח האדם (הטריטוריאליסט) החדש. 'אני מעריך ומחשיב מאד את עמדתך ועמדת חבריך לדעה בחיבתכם והתקשרותכם לאידיש ומאחל לכם הצלחה (כל עוד לא תלחמו נגד העברית)', אך הוסיף:

> גם להבא קרוב יהיה לי י. נ. שטיינברג האידישאי קרבת לב ונפש, ורחוק רחוק, כרחוק מזרח ממערב יהיה לי אורי צבי גרינברג זה המשורר רב הכשרון ובעל הביטוי הפשיסטי המוצלח ביותר בעברית. זוהי טרגדיה בשבילי, גדולה מאד, אך בעברית נחמה לי במיכה ועמוס, בהילל, ברבינו בחיי ובא. ד. גורדון. אודה ולא אתבייש, שלא הייתי מוצא באידיש נחמה באישים דומים. אולי אני עם הארץ, ולא נתגלו לי אותם אישים באידיש.[69]

חופשי התנגד לטענתו של שטיינברג כי רוב העם היהודי בתפוצות איננו דובר עברית ועל כן השפעתה הרוחנית של מדינת ישראל תהיה דלה. במכתבו אליו כתב שהמציאות לאחר השואה היא שמיליונים מבני העם היהודי רחוקים משפת היידיש ומתרבותה: 'קראתי ונדהמתי. לא מפני שדעתי שונה מדעתך, אלא מפני שזה לא אמת! מליוני יהודים באסיה, אפריקה, ארצות הבלקן אינם יודעים על לשון זו ששמה אידיש: החלק הגדול מאד של יהודי אמריקה, אנגליה וכו' אינו יודע אידיש, ביחוד הנוער.'[70]

בשנת 1957 נפטר יצחק נחמן שטיינברג, ולא נמצאה דמות ציבורית בשיעור קומתו שיכלה להתאים את ה'פרייאלנד ליגע' למציאות החדשה. רק מעטים המשיכו לדבוק ברעיון הטריטוריאליסטי. תמיכת הרחוב היהודי בטריטוריאליזם של ראשית המאה ה־20 התחלפה בתמיכתם של אינטלקטואלים ואנשי רוח, שמלבד ביקורת על הציונות לא היה בידם להציע חלופה טריטוריאליסטית אחרת שיכולה להתקיים לצד מדינת ישראל.

סיכום

הקמתה של מדינת ישראל יצרה מציאות חדשה עבור אידאולוגיות אנטי־ציוניות שנאבקו בציונות, וביקשו להציע לחברה היהודית חלופה שאיננה מדינה ריבונית בארץ ישראל. מימוש הרעיון הציוני אילץ אותן להגדיר מחדש את עמדתן הן כלפי הציונות והן כלפי המדינה הצעירה שזה עתה קמה. הארגון הטריטוריאליסטי, ה'פריילאנד ליגע', נוסד בשנת 1934 כתגובה על האנטישמיות באירופה, על המדיניות הבריטית בארץ ישראל ועל הסכסוך הערבי-יהודי. חברי הארגון סברו שהזמן לא פועל לטובת העם היהודי והתנועה הציונית, ויש לחתור לפתרון טריטוריאלי נוסף שאיננו רק בארץ ישראל. להבדיל מהציונים הם לא שאפו למדינה אלא לריכוז או אפילו לריכוזים טריטוריאליים בעלי צביון יהודי בחסות מעצמה דמוקרטית.

68 שם, עמ' 245.
69 מכתב של נתן חופשי אל יצחק נחמן שטיינברג מראשית ספטמבר 1950, שם, עמ' 261.
70 שם, עמ' 260.

עם הקמתה של מדינת ישראל הכירו הטריטוריאליסטים החדשים בזכותה הלגיטימית של המדינה להתקיים, אבל היו ביקורתיים על התנהלותה הן במדיניות הפנים הן במדיניות החוץ. הם סברו שלהקמתה יכולה להיות השפעה עמוקה על היהודים אם תתנהל לפי ערכים אידאליים נשגבים במאמץ להגיע להידברות עם השכנים הערבים. הצלת ישראל מנקודת המבט הטריטוריאליסטית לא היתה כרוכה בהכרח בגאולת ארץ ישראל ובהקמת מדינה ריבונית לעם היהודי בה. גאולת העם איננה רק גאולה חומרית (בדמות מדינה), אלא בראש ובראשונה התחדשות רוחנית ומוסרית, שמטרתה ליצור טיפוס יהודי חדש, שנאמן למסורת היהודית הרוחנית. 'יהדות הרוח' עמדה במשנתו של שטיינברג מעל 'יהדות המלוכה', והוא ציפה שמדינת ישראל תשקיע מאמץ - מלבד בבניית עצמאותה ובחיזוק כלכלתה - גם בטיפוח אופייה הרוחני, ותהיה סמל רוחני ואור לגויים.

הפתרון הטריטוריאליסטי של אוטונומיה תרבותית במרכז יהודי (שאיננו מדינה) לא היה שונה מרעיון קיבוץ הגלויות הציוני. כמו הציונים, גם הטריטוריאליסטים האמינו שמרכז יהודי אוטונומי הוא התשובה ההולמת לשאלת היהודים, וניסו בשנים שלאחר מלחמת העולם השנייה לקדם את רעיון ההתיישבות היהודית בסורינם. בעשותם כך התקשו הטריטוריאליסטים להסביר מדוע ריכוז יהודים בארץ ישראל הוא רעיון רע, ואילו ריכוזם בכל ארץ אחרת או אפילו בארצות מספר שאינן ארץ ישראל הוא פתרון לגיטימי וטוב. סתירה אחרת, מהותית הרבה יותר, באידאולוגיה של ה'פריילאנד ליגע' שלאחר הקמת מדינת ישראל היא הניסיון להצדיק את פיזור היהודים ולראות בו את הגורם המרכזי ששמר על העם היהודי כל תקופת גלותו. טענה זו עומדת בסתירה לאידאולוגיה הטריטוריאליסטית, שטענה עוד בשנותיה הראשונות שהפתרון לבעיה היהודית הוא ריכוזם בטריטוריה - בארץ ישראל או בכל מקום אחר שיינתן ליהודים. דומני שבנקודת זמן זו - השנים הראשונות של מדינת ישראל - החלה האידאולוגיה הטריטוריאליסטית להתפוגג. בהיעדר טריטוריה, ולאחר שכל הניסיונות להשגת חבל ארץ להתיישבות יהודים לא עלו יפה, היה ה'פריילאנד ליגע' לארגון שעיקר פעילותו היה ביקורת על מדינת ישראל.

אף על פי שה'פריילאנד ליגע' היה ארגון קטן בעל השפעה מוגבלת למדי על החברה היהודית, הביקורת על מדינת ישראל נגעה בעצבים הרגישים של החברה הישראלית. תגובת ישראל היתה חריפה ובוטה, ושטיינברג ושותפיו לדרך נתפסו בציבוריות הישראלית כ'שונאי ציון מושבעים', כ'מרושעים' וה'פריילאנד ליגע' כ'ארגון נפל'. עם זאת, למרות הביקורת על ה'פריילאנד ליגע', נראה שהטריטוריאליזם החדש לא היה איום של ממש על התנועה הציונית. סדן, ליבנשטיין וגוטהלף ראו בו צל הרים כהרים. שטיינברג וחבריו אמנם פעלו להשגת טריטוריה עבור הפליטים היהודים, אך פעילותם לא סיכנה את המפעל הציוני.

מפרספקטיבה של שמונים שנה מיום הקמת ה'פריילאנד ליגע' ו־65 שנה למדינת ישראל, נראה שהביקורת הטריטוריאליסטית על מדינת ישראל איננה עוד נחלת קבוצה קטנה ונבדלת אלא נשמעת כיום גם ממגזרים שונים בחברה הישראלית עצמה. חששות כגון שהנוער הישראלי מתחנך על מיליטריזם, שמדינת ישראל איננה מייצגת בהכרח את יהדות העולם ואיננה דוגמה ומופת למדינה מוסרית וערכית, שרעיון קיבוץ גלויות הוא חזון אחרית הימים ושהעם היהודי לא יהגר למדינת ישראל בהמוניו - כל אלה הם חלק בלתי נפרד מהשיח הישראלי גם כיום. דומני שעיון מחודש בהגות הטריטוריאליסטית יכול לתרום להעמקת הדיון ולהבנה טובה יותר של החברה הישראלית ושל העם היהודי במאה ה־21.